МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Л. А. Лисиченко

ГОВІРКИ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ: поліаспектний аналіз

Харків 2013

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР
Л63

Автор:
Лисиченко Л.А., доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти:
Гриценко П.Ю., доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту української мови НАН України;
Дорошенко С.І., доктор філологічних наук, професор кафедри
української мови Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди, заслужений діяч науки і техніки України.

Лисиченко Л. А.

Л63 Говірки Східної Слобожанщини: поліаспектний аналіз [монографія] / Л.А. Лисиченко ; Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. — Х. : Монограф, — Х., 2013. — 123, [1] с.

У монографії видатного українського мовознавця розглядаються загальнотеоретичні питання діалектології, здійснено поліаспектний аналіз говірок Східної Слобожанщини, висвітлено фонетичні, граматичні та лексичні особливості діалектного мовлення регіону. Монографія містить зразки говірок й відомості про інформаторів.

Для широкого кола мовознавців, студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться питаннями української діалектології.

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР

© Лисиченко Л. А., 2013
© Монограф, 2013

ВІД АВТОРА

Робота «Говірки Східної Харківщини: поліаспектний аналіз» була захищена як кандидатська дисертація ще 1955 р. Матеріали для неї збиралися протягом 1949–1952 рр., коли відбувалося активне нагромадження діалектного матеріалу за програмою ДАУ (Діалектологічного атласа України). У цей період відбувається й інтенсивне лінгвістичне опрацювання зібраних матеріалів, що координувалося відділом діалектології Інституту мовознавства АН УРСР. Особливо пощастило в цей час (та й у наступному) говіркам південно-західного наріччя, де збереглося багато архаїчних (із погляду літературної мови) рис, дещо меншою мірою — Центральної України. У Луганському національному університеті імені Т. Шевченка витворилася традиція дослідження східнослобожанських говірок, яка зберігається й до нашого часу. На жаль, вивчення й монографічний аналіз говірок Харківщини не привернули до себе належної уваги, хоч із погляду їхньої ролі у формуванні української літературної мови вони заслуговують на більше. Питання про діалектну основу української (української національної, української літературної) мови виникло понад 200 років тому. І на ці три питання давалася порівняно одностайна відповідь — говірки києво-переяславські і середньонаддніпрянські чи полтавсько-київські. Однак у відповідях на ці питання, на перший погляд очевидні, виявляються розбіжності й певна непослідовність.

У питанні про діалектну основу української мови виявляються два аспекти: основа української мови як мови українського етносу (народності, нації) і як наддіалектного утворення — літературної мови. Відповіді києво-переяславський і середньонаддніпрянський діалекти стосуються першого питання, полтавсько-київський — другого. Однак при цьому не враховується, що крім полтавсько-київського діалекту важлива роль у формуванні української літературної мови належить слобожанським, зокрема харківським, говіркам. Адже саме в Харкові виникла українська проза й український театр Г. Ф. Квітки-Основ’яненка, плеяда Харківських поетів-романтиків. Про Г. Ф. Квітку писав Т. Шевченко: «...Тебе люди поважають, / Добрий голос маєш; / Співай же їм, мій голубе. / <…> Утни, батьку, щоб нехотя / На ввесь світ почули», а відомий літературний критик того часу В. Г. Бєлінський вважав Харків столицею української літератури, зокрема українських віршів.

У зв’язку з цим виникає низка питань, пов’язаних із вивченням слобожанських говірок і з дослідженням діалектних мовних рис харківських письменників і сучасного стану українського мовлення в Харкові й на Харківщині. Можливо, ця публікація буде одним із перших, але не останнім кроком у вирішенні цього завдання.

ВСТУП

Одним з найважливіших завдань мовознавства є вивчення внутрішніх законів розвитку мов. Для того ж, щоб відкрити і дослідити ці закони, необхідно розв'язати цілий комплекс питань, що стосуються даної мови. Фрідріх Енгельс указував, що «матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли лишати без уваги, по-перше, її власні омертвілі форми і, по-друге, споріднені живі і мертві мови»[1].

Виходячи з цього марксистського положення, кожну мову треба вивчати в її історичному минулому, в сучасному стані національної мови і її діалектів, в її діалектів, в її зв'язках із спорідненими мовами. Діалектологія як наука про діалекти мови, поряд з писаними пам'ятками, має першорядне значення для вивчення історії мови. Різні говірки у вигляді діалектних відмінностей зберігають мовні факти, які відбивають певні етапи розвитку мови. Особливо цінні показання діалектології для таких сторін мови як фонетика, синтаксис і лексика, оскільки пам'ятки, зв'язані писемною традицією, їх змістом і жанровою обмеженістю, відбивають ці сторони мови вужче, ніж дані діалектної мови. Крім того, діалектологія має велике значення для історії і етнографії народу.

Говірки, дослідженню яких присвячена дана робота, за своїм територіальними розташуванням належать до південно-східного наріччя української мови, а своїми особливостями показують найтісніші зв'язки з говірками Полтавщини, тобто з полтавсько-київським діалектом, який є осново української національної мови. Завдяки цим зв'язкам з говірками, що лягли в основу національної мови, вивчення говірок Харківщини, які в основній своїй масі виявляють велику однотипність, має певне значення для вивчення полтавсько-київського діалекту: його особливостей, меж поширення, історичного і культурного значення. Гадаємо, що дана робота може зробити скромний внесок для дослідження цього питання поданням деякого матеріалу. Крім того робота ставить своїм завданням зробити посильний внесок у велику справу створення «Діалектологічного атласа української мови».

Автор роботи мав на увазі зробити монографічний опис говірок Куп'янського і Дворічанського районів Харківської області в їх сучасному стані, оскільки про говірки Харківщини та й взагалі Слобожанщини не було ще детальних робіт. Принагідно подаються

---

[1] Енгельсб Ф. Анти-Дюринг. — К.: Держполітвидав УРСР, 1949. — 290 с.

історичні коментарії, робляться спроби встановити генетичні зв'язки цих говірок з іншими говірками української мови, оскільки відомо, що територія Харківщини порівняно пізно заселена, отже і говірки мають своїх предків на старожилій або раніше заселеній території. Нарешті, хотілось прослідкувати розвиток цих говірок на новій території в нових умовах /близьке сусідство говірок російської мови/ та процес зникнення діалектних особливостей в національній мові.

Матеріалами для цієї роботи послужили записи діалектологічних експедицій 1949-50 рр. кафедри української мови ХДУ, учасником яких був автор даної роботи. Крім того, автор мав нагоду робити діалектологічні спостереження влітку 1951 р.[1] принагідно ми використовували друковані матеріали, які відносяться до цих або сусідніх регіонів, зокрема статтю О.Вєтухова «Говор слободы Алексеевки, Старобельского уезда Харьковской губернии» /Р.Ф.В, т. XXXI, 1894, № I-2/ і праці П.Іванова про життя населення Куп'янського повіту[2].

Перш ніж перейти до викладу особливостей говірок Дворічанського і Куп'янського районів Харківської області, треба спинитися на історичному минулому на сучасному стані населення цих районів, пам'ятаючи відоме положення марксизму, що «…мову і закони її розвитку можна зрозуміли лише в тому разі, коли вона вивчається в нерозривному зв'язку з історією суспільства, з історією народу, якому належить виучувана мова і який є творцем і носієм цієї мови»[3].

Куп'янський і Дворічанський райони містяться на крайньому сході Харківської області. Між ними межа проходить в напрямку з північного заходу на північний схід. На півдні Куп'янський район межує з Боровський районом, на заході з Савинським, Шевченківським, Велекобурульським районами, на північному сході з Дворічанським районом Харківської області, на сході з Нижньодуванським і Сватовським районами Ворошиловградської області. Дворічанський район межує на південному заході з Куп'янським районом, на заході з Великобурульським і Вільховатським районами Харківської області, на півночі з Уразовським районом Курської області, на сході з Покровський

---

[1] Перелік основних інформаторів, мова яких була об'єктом спостережень, див. в додатку.
[2] Назви праць див. в додатку «Бібліографія».
[3] Сталін Й.В. Марксизм і питання мовознавства. — К.: Держполітвидав УРСР, 1950, 21 с.

районом Ворошиловградської області. В напрямку з півночі на південь через Дворічанський і Куп'янський райони протікає великий приток Північного Дінця ріка Оскол. В Куп'янську в Оскол впадає невеличкий приток річка Куп'янка, в Дворічній – Нижня Дворічна, кілометрів на 5-6 вище Нижньої Дворічної – Верхня Дворічна. Більшість населених пунктів цих районів поблизу невеличких річок, які зараз являють собою зарослі очеретів і луки з невеликими лише вікнами води у вигляді озер. В минулому, під час заснування населених пунктів, ці річки, очевидно, були в кращому стані і обумовлювали місце розташування слободи.

Сторожили розповідають, що в цих місцях раніше буди ліси. Зараз же ці райони являють собою безлісний степ, де невеличкі перелiски-урочища займають лише землі, не придатні під пашу. Дуже можливо, що в період заселення районів лісів було значно більше, але пізніш земля була розчищена від лісів під пашу, а ліси залишились лише по неудобицях. Багато лісів по-хижацькому було знищено власниками винокурень і пивоварень.

В лісах переважають дрібнолисті породи дерев, як осика, береза, ліщина, дикі груші, ясенки, подекуди зустрічаються дуби. Біля Дворічної і Куп'янська невеличкі площі соснових лісів. В лісах водяться вовки, лисиці, зайці. На озерах по луках багато диких качок.

Заселення Слобідської України, до складу якої належали сучасні Куп'янський і Дворічанський райони, відбувалось в буремні роки визвольної боротьби українського народи проти панської Польщі. Групи селян, міщан і козаків тікали від утисків шляхти на території Слобідської України, яка в той час належала Росії. Особливо посилюється колонізація цієї території після Білоцерківської угоди 1651 року, яка надавала польській шляхті право повернутися в свої маєтки. Не бажаючи коритись шляхті, цілі козацькі полки переселялись на територію Росії. Тут вони засновували нові міста і села і ставали на службу до російського уряду. Так утворились Сумський, Охтирський, Острогозький, Харківський, Ізюмський слобідські козацькі полки, що несли сторожову службу проти нападів кримських татар. Російський уряд, який в цей час ще не мав можливості подати українському народу воєнну допомогу, охоче подавав допомогу дипломатичну і матеріальну. Це знайшло свій вияв і в тому, що переселенцям, які приходили з України, дозволяли вільно селитися, забезпечували їх землею і подавали їм матеріальну допомогу. Переселення українців на «слободи» було одним з виявів прагнення українського народу до возз'єднання з однаковим російським народом, прагнення, яке досягло своєї мети і привело до великого акту в історії

українського і російського народів – до возз'єднання України з Росією на Переяславській Раді в 1654 р. Возз'єднання країни з Росією мало велике історичне значення. «На віки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку. Разом з тим, возз'єднання України з Росією багато сприяло зміцненню Російської держави і піднесення її міжнародного авторитету»[1].

Але населення Куп'янского і Дворічанського районів не належить до перших поселенців на Слобожанщині. Територія цих районів заселюється в результаті так званого внутрішнього розселення, тобто, коли з раніше осажених місць люди почали переселятися далі на схід на вільні землі. Першу документальну згадку про заселення Куп'янского і Дворічанського районів маємо в «Описании городов – Царевоборисова, Солёного, Савинского, Балаклеи, Лимана, Бишкиня, Змиёва, Соколова, Водолаги, Валок, Нового Перекопа слободы Остропольской, слободы Купецкой, слодобы Двуречной, слободы Каменки, города Ольшаного, города Золочева», складеному в 1683 р.[2] Це свідчить, що слободи Купецька /нинішній Куп'янськ/, Дворчина і Кам'янка, що містяться на досліджуваній нами території, були засновані раніше цієї дати. В «Переписи слободских полков» 1732 р. вказуються містечка Сеньків, Куп'янка і Дворічна, слободи Пристін, Топалі /Тополі – Л.Л./, Сениха та села Колодязне і сотенне село Кам'янка. В «Ведомостях о провинциях в комиссарстве Слободско-Украинской губернии и состоящих в них местечках, селах, деревнях и находящихся в оных жителях мужского и женского пола, с подразделением их на сословия», складених в 1773 р.[3] перелічуються:

1. Комісарська слобода Куп'янка при ріках Осколі і Куп'янці.
2. Слободи Смородьківка при криницях.
3. Військова слободка Дворічна на берегах рік Оскола і Дворічної.
4. Слободка Лозова на річці Лозовій.
5. Військова слободка Кам'янка на річці Осколі і при річці Кам'янці.
6. Військова слобода Топалі /Тополі/.
7. Слобода Сениха на річці Сениха.

---

[1] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією /1654-1954рр./, Держполітвидав УРСР, 1954 р., ст.3.

[2] Багалей, Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII столетии, т.I, Харьков, 1886 г., стр.118-127.

[3] Там же, стр. 243-253.

8. Сеньків на річці Осколі.

9. Пристін на ріці Осколі при озері, що з неї вийшло, Гороховатка, Колодяжне, Гусинець, Молчаново і ін.

Нарешті в «Экстрате о слободских полках» 1734 р.[1] маємо прямі вказівки на час заселення окремих містечок, а саме:

1. Кам'янка заселена в 1675 році.
2. Сеньків заселене в 1674 році.
3. Дворічне заселене 1661 році або 1660.
4. Куп'янка заселена 1655 році

Отже можна констатувати, що заселення цих районів відбулося протягом середини 50-х до 80-х років XVII сторіччя. Відносно походження населення старі люди вказують, що перші поселенці прийшли сюди з Охтирки і Котельви. Потім почали селитися тут і люди с інших місць.

Про походження населення і час осадження міста Охтирки документальних відомостей немає, що ж до містечка Котельви, то відомо, що до 1702 року воно належало до Гадянцького полку, а в 1702 році указом Петра I було переведене в Охтирський полк. Отже містечко Котильва здавна долежало до території Полтавщини. Походження певної частини населення Куп'янщини з цієї місцевості підтверджується також мовними даними.

Слободські полки з часу свого заснування і до 1765 року користувались автономією у своїх внутрішніх справах. Населення користувалось землями на правах займанщини, тобто землі, що займались, вважались власністю їх володарів. Проте вже з перших років заселення тут утворюються і поміщицькі маєтки. Кріпаки рекрутувались частково із посполитих переселенців, частково ж із обіднілих козаків, що переходили в категорію компанійців і підпомошників. Уже з перших років існування слобідських полків відбувався інтенсивний процес розшарування козаків. З одного боку, бідніші козаки розорялись, змушені були продавати свої землі і попадали в кабалу до старшини, старшина ж, навпаки, збагачувалась, скуповувала за безцінок земля і угіддя і поступово закріпачувала козаків і селян. На території досліджуваних районів великі маєтки належали старшинській родині Богуславських /в містечку Сельків, слобода Сениха і ін./, Шидловських і ін..

Основних господарським заняттям населення з самого початку було сільське господарство, головним чином, хліборобство. Сільським господарством займались як селяни, так і козаки, оскільки останні

---

[1] Там же, т.II, Х., 1890, стр.148.

повинні були на власні кошти справляти військове обладнання, вести своє господарство і підтримувати фортеці. Земля оброблялася екстенсивним способом. Ні про які добрива не могло бути мови, коли земля оброблялась дерев'яною сохою, дерев'яною бороною, і хліб звозився навіть улітку не возом, а саньми. З ростом населення почали знищуватись ліси. Правда, в середині XIX ст. в Куп'янському повіті відзначалось значне збільшення площі лісів /з 7 тис. до 17 тис. десятин/. Твариництво носило допоміжний характер.

Разом із населенням Слобідської України в XVII ст. були сюди перенесені і зачатки промислів і ремесел. Населення займалось рибальством, охотою, бджільництвом, городництвом і ремеслами. В документах що відносяться до XVII ст. згадується про винокурів, дьогтярів, крамарів і «ремесленных людей», що проживали в Слобідській Україні. В податкових записах 1853 року в Куп'янському повіті, який охоплював територію багато більшу ніж досліджувані два райони, ремесла розподілялись так:

Шевців – 25	плотників – 8	олійників – 44
Кравців – 14	колісників – 2	кушнарів – 4
Бондарів – 5	столярів – 3	чимбарів – 2
Гончарів – 4	ковалів – 9	інших – 4

В селі Петропавлівка в цей час жили 8 шевців, 6 кравців, 5 олійників, 4 гончарі, 4 плотники, 4 пічники, 3 кушнарі, 2 столяри і 1 бондар. Всі ці ремесла обслужували головним чином насущні потреби місцевого населення[1].

Торгівля велась через ярмарки, які на території сучасних Куп'янського і Дворічанського районів в кінці XVIII століття бували в 4 населених пунктах, а саме:

1. В Куп'янську – 5 річних ярмарок
2. В Дворічній – 4 річні ярмарки
3. В Кам'янці – 4 річні ярмарки
4. В Сенькові – 3 річні ярмарки

Ярмарки відбувались протягом декількох днів і тижнів. Привозились сюди найрізноманітніші товари з різних губерній. В «ведомости, учиненной в слободской Украинской губернской канцелярии, о бываемых в слободской губернии городах, местечках и слободах больших, средних и малых ярмарках, в какое где время и сколько продолжаются, откуда привозимые товары свозятся и какими дорогами от покупщиков развозятся» 1779 р. оповіщається: «На оние

[1] Про економіку Куп'янського повіту середини XIX ст. є цікава стаття В.В. Іванова «Неизданные труды по исследованию народной жизни, Кадастр Харьковской губернии», Х., 1892.

ярмарки привозят, яко то с слободской, белагородской и воронежской губернии купечество разные шёлковые и шерстяные товары, торгуют серебряною, оловянною, медною и стеклянною посудой, железом, холстом и с соседних мест – хлеб, всякую живую птицу, рыбу, пряники, садовые овощи и всякую живность и мелочи. Пригоняют скот, лошади и овцы. Так же Изюмской провинции и Харьковского уезду с разных мест с горячим вином»[1].

Із видатних історичних подій на даній території треба відзначити активну участь козаків і «работних людей» в повстанні Степана Разіна, яке охопило Слобідську Україну в 1670 р. Ця подія старанно замовчувалась дореволюційною буржуазною, особливо націоналістичною літературою. Лише після Жовтневої соціалістичної революції цей видатний історичний факт, що є свідченням великої дружби і солідарності українського і російського народів, які завжди стояли пліч-о-пліч в боротьбі за визволення знайшов відображення в історичній літературі. Повсталими козаками на Україні керував брат Степана Разіна Фрол Разін і побратим Фрола Леско Черкашенін, саме прізвище якого свідчить про походження з України. Повстання охопило міста Цареборисів, Маяцьк, Чугуїв, Зміїв, Балаклію, Мерефу, Колонтаїв і інші. До повсталих приєднувались козаки з різних міст і сіл. Уряд жорстоко розправився з повсталими. Багато учасників повстання було страчено в різних містах і селах України, зокрема Харківщини.

В 1765 році самоурядування на Слобожанщині було скасовано і створена Слобідська губернія з губернським центром в місті Харкові, а 1780 р. – Харківське намісництво, до складу якого з 1797 р. входить і Куп'янський повіт. Як ми бачили велика частина вільного населення була покріпачена козацькою старшиною, проте багато селян і козаків залишались вільними і володіли своєю землею на правах займанщини. В середині XIX століття податкова комісія, що робила перепис для встановлення оподаткування, ігнорувала права займанщини і залічила вільних козаків в категорію державних селян. Населення не погоджувалось з цим, відбувались безперервні процеси, які не принесли селянам справедливого рішення[2].

Велике невдоволення селян викликала реформа 1861 року. Селяни не хотіли взнавати ніяких викупів за земля, яка їм належала і

---

[1]Багалей, Д.И. Материалы для истории колонизации и быта…, т.II, Х., 1890, стр.412-413.

[2] Цей факт знайшов своє відображення навіть в дореволюційній літературі. На нього вказував зокрема В.В. Іванов у згадуваній праці «Неизданные труды по исследованию народной жизни». Х., 1892 г.

яку вони обробляли. Про великі заворушення в Куп'янському повіті свідчать «Рапорт Куп'янського земського ісправника Харківському військовому губернатору» від 23 березня 1861 року про те, що в маєтку поміщика Миколи Земборгського, селяни його після оголошення височайшого маніфесту про нове влаштування побуту поміщицьких селян зовсім відмовляються від виконання барщини». Селяни не хотіли слухати пристава, а всі побрали в руки коляки і пішли в Куп'янськ. «Донесення Куп'янського мирового посередника предводителю дворянства Куп'янського повіту» від 7. VIII-1862 року з проханням надіслати військо /указується, що одного ескадрону мало/ для приведення в повинність селян села Калинове, які не дозволили обміряти свої наділи для оподаткування. Тут же зазначається, що поняті, селяни з сусіднього села Гороховатки, братались з селянами Калинового, обнімались, цілувались і всіляко їх підтримували[1].

В 1874 році через Куп'янськ на Сватово була прокладена залізниця. З того часу деяка частина селян почала працювати сезонно на залізниці. Проте великих змін в життя селян навіть ця значна подія не внесла.

Під час революції 1905 р. селяни вели активну боротьбу проти панів. Під керівництвом селянина Загребельного вони спалили економію Кочина біля села Кислівка. Загребельний намагався убити пана.

Докорінно змінилося життя селян лише з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під час громадянської війни селяни в партизанських загонах і в лавах Червоної Армії зі зброєю в руках відстоювали Радянську владу. В Куп'янському районі діяв сильний партизанський загін Хомута, Дерев'янка і Загребельного, того самого, що в 1905 році організував селян на розгром поміщицького маєтку Кочина.

Після революції селяни почали будувати нове життя. В селі Гусинка в перші ж роки після революції була створена сільськогосподарська комуна, яка існувала до 1928 року, коли був створений перший соз, а потім колгосп. З 1929 року селяни масами пішли в колгоспи. Колгоспи були в основному зерновими. Після того, як в 1936 році в місті Куп'янську побудували цукровий завод, в колгоспах почали сіяти буряки. В роки Великої Вітчизняної війни майже все колгоспне господарство було евакуйоване, а після вигнання фашистських загарбників відновлено колгоспне виробництво.

Після війни колгоспники відзначаються самовідданою працею.

---

[1] Документи, що тут згадуються, надруковані в ж. «Красный Архив», т.3, М., 1941, стр.58.

В районі багато Героїв Соціалістичної Праці. В Кисловському радгоспі їх понад 20 чоловік, багато Героїв і декілька двічі Героїв Соціалістичної праці в колгоспі імені Леніна, де головою колгоспу двічі Герой Соціалістичної Праці тов. Ярошенко. Колгоспи успішно вкорінюють в колгоспне виробництво агротехніку, освоюють нові технічні культури, зокрема, такий важливий каучуконос як коксагис.

Змінилося після Жовтневої революції культурне обличчя районів. Тут успішно здійснюється обов'язкове семирічне навчання. В районах близько двох десятків середніх шкіл, а в останні роки семирічні школи прогресивно переростають в повні середні. В місті Куп'янську педагогічна і медична середні школи. Після війни успішно проводиться електрифікація і радіофікація.

Таке, в загальних рисах історичне минуле, і сучасний стан населення, мові якого буде присвячений дальший виклад.

Глава I
ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ГОВІРОК СХІЖДНОЇ ХАРКІВЩИНИ

А. Система голосних

Система голосних говірок східної Харківщини, як і система голосних літературної мови, складається з восьми голосних звуків:

а, о, ω, у, е, ə, и, і

з яких 6 /а, о, у, и, і/ є фонемами, а 2 /ω, ə,/ лише варіантами фонем[1]. Щодо характеру творення цих звуків, то вони розподіляються так:

а – заднього раду, низького піднесення

о – заднього ряду, середнього піднесення

у – заднього ряду, високого піднесення

ω – заднього ряду, середньо-високого піднесення, тобто середній між «о» і «у» звук.

е – переднього ряду, середнього піднесення

и – для цього звука в наших говірках найбільше відповідає та позиція, яку встановлено для нього в «Курсі сучасної української літературної мови»[2], а саме передньо-середнього ряду, високо-середнього піднесення. Таким нахилом цього звука до передньо-високого творення пояснюються деякі фонетичні явища, які мають місце в наших говірках.

ə – можна визначити як звук середні між «е» та «и», отже, як звук середньо-переднього ряду, середнього піднесення. Голосні звуки говірок Куп'янщини можна розмістити в такій таблиці:

піднесення	ряд		
	передній	середній	задній
високе	і		у
		и	ω
середнє	е	ə	о
низьке			а

Переходимо до докладного розгляду особливостей голосних.

---

[1] Такий розподіл ми проводимо згідно з визначенням, яке дає для фонем і їх варіантів О.С. Ахманова в своїй брошурі «Фонологія»: «…определим фонемы как звуки, различие между которыми не является полностью обусловленным их положением. Те же звуки, различия между которыми полностью объясняются /или обуславливаются/ их положением, мы назовём вариантами фонем». Див. О.С. Ахматова, Фонология, Изд. МГУ, 1954, стор.8.

[2] Курс сучасної української літературної мови, ред. Л.А. Булаховський, т.І, К., 1952, стор. 140.

Голосний «А» незалежно від походження /з старого «а», чи з Ѧ/, як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції реалізується звуком заднього ряду, низького творення «а».

а/ ха́та, бра́т, ра́д’іс’т, буд’а́к, вода́, бэда́, д’а́тэл, чэрэда́, вз’а́ў, д’а́кувати, стойа́т’.

б/ хви́л’а, награ́да, б’іста́рка, за́бор, ло́ўл’ят’, т’і́мйа, м’іс’яц’, по́йас, гл’ад’іти, л’ага́ти.

Деякі явища в галузі рефлексації «а» вимагають окремої уваги:

1. Коротке «а» індоєвропейських мов ще в пору староруської мови передавався в східнослав’янських діалектах як «о».

Можливо, що саме цим фонетичним законом можна пояснити початкове «о» в словах «огроно́м», «обсол’у́тно», «опэту́т», «ока́ц’ійа», «окура́тнин’кі», «опте́ка» /іноді «обтека»/, яке має місце не лише в наших говірках а і в інших діалектах української мови. В слові «оптека» може діяти ще додатково фактор народної етимології: сполучення «оп» асоціюється з префіксом «об–», про що може свідчити вимова цього слова з дзвінким проривним замість глухого /«обтека»/, не лише в даній говірці, а і в мові представників інших говірок української мови. Але можливо, що переосмислення початкового звукосполучення в об- відбулося вже після заміни початкового «а» в «о», отже є секундарним.

2. В говірках досліджуваних районів зафіксовано декілька відхилень від звичайної норми вимови «а» в ненаголошених складах, які, вам здається, можуть знайти пояснення лише у випадку, коли припустити, що в створенні говірок даних районів приймали участь представники південно-західного або північного наріч. Відомо, що в говірках північного наріччя в ненаголошеному складі, а в південно-західних – незалежно від наголосу «а» внаслідок сильної палаталізації попереднього приголосного може переходити в «є», а далі навіть звужуватись в «і»: жєль, чєс – кіл, чіс[1].

3. В нашій говірці до аналогічних явищ відноситься слово «колод’із’», що вживається переважно з «і» на місці «а» /39 випадків з 44/. Слово упйа́т’ має паралельно форму з «е» – упйе́т’ /27 раз «упйе́т’» і 17 упйа́т’/. Нарешті з Кіндратівці, Гусинці і Кислівці людьми старшого і середнього віку з «і» на місці «а» можуть вживатись числівники:

---

[1] З приводу цього питання: Потебня А.А. «Два исследования о звуках русского языка», Воронеж, 1866, стр. 118., Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка, 1888, стр.68; Очерки по истории русского языка, 1884, стр.103, Дурново, Н. Очерк истории русского язы ка, 1924, стр.232; О.Шахматов, А. Кримський. Нариси з історії української мови. 1924, стр.66-67.

де́в’іт’, оди́на́ д͡з ц’іт’, двана́ д͡з ц’іт’ і інші з складовою д͡з ’ц’іть /літературна – дцят’/.

Голосний «о» під наголосом вимовляється без будь яких відхилень, як голосний заднього ряду середнього піднесення:

коро́мисло, воро́та, во́л’а, боро́тис’а, во́ло, ко́ləсо, ко́жа. Таку ж артикуляцію воно може зберігати в основній масі ненаголошених складів:

волú, воло́с’с’а, коса́, роса́, косúти, носúти, са́ло, водо́йу, ход’н’а́, водúти, голова́, колго́сп, пр’а́д’іво, кон’а́ка.

Проте дуже часто ненаголошено «о» в позиції перед складом з «у» або «і» вимовляється більш закрито, лабіалізовано; воно переходить на більш високій ступень піднесення, і тоді ми маємо на місці голосного середнього піднесення «о» голосний середньо-високого піднесення «ω» або й високого піднесення «у» /приклади див. в таблиці №1/. Лабіалізація «о» відбувається перед складами з «у» або з «і», перед складами ж з іншими голосними, як уже відзначалось (Продовження на сторінці 15 – Л.Л.)

ПЕРЕХІД НЕНАГОЛОШЕНОГО о в ω/у/ №1

перед у	**перед і**	**перед и**	**перед е**	**перед о**	**перед а**
кωлупа́ти пəрəнωч’у́й рωзу́мна у Волч’а́нс’кωм у соц’і́ўкωйу з го́лωду борωнува́н’н’а на тωку́ ωгу́дина зωзу́л’а дωч’ку близωру́кий кωн’у́шн’а ωбру́с толо́кωйу на куку́с’і ωчкур’	тωд’і ωс’л’іне́ц’ пωдв’і́рйа пωв’і́тр’а у рωзгі́н чωлωві́к ωл’і́йки дωйі́ла ωб’і́д сωс’і́ди бра́тωв’і пωв’і́тка ωр’і́х тωб’і скωр’і́й ωдр’і́зувал и суўс’і́м у кω’с’і б’іл’а	бубúр’ мωтú мугúла упúр пωлúн сωкúра п’ідωждú кωл’уч’к ú шпωрúш	упйе́т’	тωло́ка дωдо́м у тωпо́л’ а тωпо́лі	зарωбл’а́т и бωл’а́ч’ка убо́рушна буд’ак пуха́р’ бул’а́т’

перед у	перед і	перед и	перед е	перед о	перед а
вωрухнýў шωлудúвий нагωдýй гомωн’ýч’ий пωлýшку кωрч’увáў гωлýбка гωлубйáта с капýстωйу дωкýменти на бωкý рωбл’ý Сωс’ýра хωмýт	вωр’ít ωг’ірóк пωр’íг сωб’í дωм’íўка ωч’íпок мωйí сωп’íлка пωйíхала на кωл’ín’і бωйíц’ц’а свωйíх				

в літературі про говірки з аналогічним типом указання, це явище має місце лише при сусідстві губних приголосних. Отже лабіалізація «о» в нашій говірці не виходить за межі вокальної гармонії. Слід вказати на те, що лабіалізація «о» відбувається лише спорадично, а не як загальний фонетичний закон. Це явище, що за даними академіка О.І. Соболєвського і А. Кримського відзначається в пам’ятках з XIII-XIV століття, мало, очевидно, різну історію в різних говірках української мови. Так в деяких південно-західних Подільських говірках закон лабіалізації ненаголошеного «о» дійшов до свого завершення, там всяке ненаголошення «о» вимовляється як «у» або близько до нього, в інших говірках цього наріччя цей перехід не знайшов завершення, ми маємо спорадично «у» на місці ненаголошеного «о», незалежно від позиції щодо сусідніх звуків. Це так звані сильно укаючі говірки української мови. В південно-східному наріччі перехід ненаголошеного «о» в «у» має менше поширення і відбувається лише в межах вокальної гармонії, тобто перед голосними високого піднесення. Але і в цих вузьких рамках «о» лабіалізується не завжди. Матеріали, які ми маємо щодо говірок східних районів Харківської області, показують, що лабіалізація має місце приблизно в 40 випадках і з кожних 100, тобто біля 40%. Вимову з нахилом «у» ми відзначили у всіх представників цієї говірки. Встановити залежність укання від віку, на наш погляд, в цій говірці не можливо. Отже, помірне укання є продуктивним, а не зникаючим фонетичним явищем.

Лабіалізація «о» в межах вокальної гармонії – явище досить поширене в говірках української мови. Це неодноразово відзначалось в

літературі. Відоме воно і говіркам Полтавщини[1], що разом з говірками південно Київщини лягли в основу української літературної мови. В «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. асиміляція ненаголошеного «о» до наступного голосного високого піднесення визнається нормою літературної мови[2]. В цьому плані не можна погодитися з твердженням П.Й. Горецького, що українська літературна мова засвоїла з полтавсько-київського діалекту вимову ненаголошеного «о» майже завжди без забарвлення звуком «у»[3]. Як приклад П.Й. Горецький наводить слова, в яких «о» майже завжди має нахил до «у»: кожух, голубка, собі. Тут треба було б розмежувати орфоепію і орфографію, які в українській мові, як і в російській не завжди збігаються. Щождо тенденції до вимови ненаголошеного «о» і в позиції перед «у» та «і» без нахилу до «у», то джерелом її в мові певного кола представників літературної мови швидше може бути вплив орфографії, ніж говірки полтавського діалекту.

Голосний «е» виступає лише в наголошеній позиції:

се́ләзән’, бәре́за, бе́рәг, ве́сла, две́р’і, ме́тр, зәле́ний, бойе́ц’, зе́рна, тепло, ле́хко, парна і т.п.

В ненаголошеному складі він, як правило, звужується і наближаються до «и» /ми позначаємо знаком ә у відповідності з транскрипцією ДАУ/. У різних носіїв говірок рефлексація ненаголошеного «е» вагається від звука, середнього між «е» і «и» до чистого «и».

Перший перед наголошений склад:

Перед складом з е: хрәсте́ц’, ожәре́д, мәте́лиц’а, вәрве́чки, бәре́, мәне́, двәре́й, бәре́за, зәле́ний, вәре́то, мәре́жка…перед складом з И: соч’әвиц’а, нәви́дно, бәрú, застәлú, вәлúкий, ләтúт, тәшú тощо. Перед складом з І: ч’әп’ігц, бәр’іт’ /т/, ләм’іш, навәс’н’і, грәч’к’іўка, рәм’інний…

Перед складом з О: чәрәсло́, стәбло́, зәрно́, /інший наголос зе́рно/, вәршо́к, вәсно́йу, цәбро́, сәло́, вәсло́, нәго́да, мә’но́к, смәрко́м, кошәл’о́к…

перед складом з У: тәлу́шка, свәкру́ха, вәрну́лос’.

Другий перед наголошений склад:

бәрәгла́, чәрәсло́, пәрәкúнуў, нә було, дәс’атúна, тәмнота́, дәрәўйа́ний…

---

[1] Борогодицкий, В.А. «Диалектологические заметки. III. Говор села «Сушки» Золотоношского уезда Полтавской губернии» Учёные записки Казанского университета, 1901, Український діалектологічний збірник, т.І., стор.166.
[2] Курс сучасної української мови, Київ, 1951, т.І, стор.169-170.
[3] Горецький, П.Й. Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови. «Українська мова в школі», 1953, №1, стор.5.

Післянаголошені склади:

ска́тар’т’, п’ívən’, п’ídмат, за мóрəм, са́жən, без ма́тар’і, ширóкə, у ме́нə, ту́ждən’, двóйə, в’ídəр, де́рəво, хлóпəц’, кóнəй, окра́йəц, напр’а́дəна, б’ílə, кóləсо, óжələд’, в’ítəр.

В позиції після наголошеного складу «е», якому передує «й», може звужуватись в голосний високого піднесення «і».

за́йіц’, окра́йіц’, красу́йіц’ц’а, налива́йіц’ц’а, зна́йіш, гра́йіш, ду́майіш, хоч паралельно вживаються і відповідні форми з ə: знаəш, пита́йəш, гул’а́йəш, тощо.

Це явище, на наш погляд, пояснюється саме отим проміжним становищем звука «и», про яке ми говорили в загальній характеристиці голосних. Дальшому звуженню и / < е ненаголошеного / сприяє попередній й.

Явище зміни ненаголошеного «е» в «и» відомо багатьом говіркам української мови, зокрема південним, про що свідчать матеріали, друковані як в дореволюційний час, так і в наші дні. Пам’ятки відбивають його з XV століття. Проф. М. Дурново висловив думку, що в основі зміни ненаголошеного «е», як і ненаголошеного «о», лежить загальне прагнення вимовляти ненаголошені склади більш закрито[1].

Значно рідше зустрічається в нашій говірці вимова наголошеного «и» наближено до «е». Тому ми не можемо підтримати думку С.М. Кульбакіна, що «голосний «и» /йдеться пр. ненаголошені звуки – Л.П./ становить звук, дуже близький до голосних переднього ряду і ближче всього до «е» ненаголошеного. Нам здається, слід було б вказати на обмеженість переходу ненаголошеного «и» в «е» якістю наступного голосного, як це робить сам С.М. Кульбакін в тій же праці в наступних рядках, де наводить приклади такого переходу, і як це маємо ми в живій мові.

Про говірки Куп’янщини можна сказати, що вимова ненаголошеного «и»з нахилом до «е» з’являється в окремих випадках лише спорадично. Ми зустрічали форми: сəну́, цəга́ни, ву́сə, сəл’а́нə, л’у́дə, хват, але вони не становлять такого загального правила, як передача ненаголошеного «е» через «ə».

Голосний «у» /як з старого оу, так і з ѫ/, незалежно від наголосу вимовляється як лабіалізований звук заднього ряду, високого піднесення:

ду́б, кру́г, бу́р’а, ту́рок, ву́ж, ву́уси, ду́дка, сму́га, руду́й, кóн’юх, голуб, бур’а́к.

1. В дуже рідких випадках в мові старих людей /відзначено 6

---

[1] Дурново, Н. Очерк истории русского языка, Госиздат, М.-Л., 1924, стор.232.

випадків/ «у» дещо розширюється і переходить в більш або менш закрите «о»:

кωр’ін’ /Прист., П/П, Гусинка/, оса́д’ба /Гусúнка/, кωркýл’/Синиха/, од’іве́ц’ /Просянка/.

Слово «онук» зафіксовано лише з «о» на початку слова. Ці поодинокі факти розширення «у» можна пояснити як гіперизм в устах людей, які відчувають вагання у вимові ненаголошеного «о» між «о» та «у». Вони можуть бути свідчення колишнього сусідства предків цих говірок з сильно уникаючими говірками.

2. Говіркам даних районів властиві форми «д’бро́ва, за́м’іж, ог’іро́к», що саме з «і» на місці «у» вживаються і в літературній мові. Ще О. Потебня зробив припущення, що «зміна ця виникла, імовірно, по аналогії з переходом «о» в «і» через «у»[1]. Л.А. Булаховський припускав, що «проміжною формою між «діброва» та «дуброва» мабуть, явилась «доброва». Цю форму засвідчено в старовинних українських грамотах…слово, мабуть, здавна деетимологізувалося, і зв’язку з «дубом» у нього не було… Це сприяло народній етимології та асиміляції першого складу – наступному»[2].

3. Слово «кадуб» відзначено нами 21 раз. З них тричі /у старшого покоління/ з «у» /кадуб/ і 18 з «і» /кадіб/. Професор Є. Тимченко форму «кадіб» /кадоўб < кадълб/ ставить в один ряд із «огірок» діалектним парубок, фірман, кліч, бійний й т.п.[3] Отже і пояснити цю форму можна як і попередні, тобто як аналогію з переходом «о» в «і» в новоутворених закритих складах з проміжною стадією з голосним «у».

<u>Голосний «і»</u>. Про голосний «і» можна сказати, що вимова його не залежить від позиції щодо наголосу:

к’ін’, в’із, в’ірити, в’ішати, т’іл’ний, д’іло, л’іто, к’іне́ц’, л’эм’іш, по́в’ін’, уд’іве́ц’, к’іло́к і т.п.

Незалежно від походження /з о, е, ѣ, у або в рідких випадках з старого и=і/ голосний «і» палаталізує попередній приголосний: с’іно – с’іл’, т’іло – т’ік, д’ід – д’ім, д’ібро́ва, пр’а́д’іво. В поодиноких випадках «і» не пом’якшує приголосного в словах: гэркúй, /зафіксовано 5 раз/, огэро́к /7 раз/, пэсо́к /двічі/. Слово «бэда́» у представників старшого і середнього покоління вимовляється майже виключно без пом’якшення попереднього приголосного /дивись

---

[1] Потебня, А.А. Заметки о малорусском наречии. Филологические записки, Воронеж, 1870, вып.I, стр.31.

[2] Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. Наукові записки КДУ, т.V, вип.I, 1946, стор.102-103.

[3] Тимченко, Є. Курс історії українського язика, ДВУ, 1927, стор.131.

параграф про Ѣ /.

Чергування і-й, у-ў, на початку слова.

На початку слова ненаголошені звуки «і», «у» в позиції після кінцевого голосного попереднього слова перед наступним приголосним переходять відповідно в нескладові голосні й, ў: нə хóч'у йти; ми йдəмó; йа й в'ін. Орати ўскла́д або ўрозг'ін; жито йде ўтру́бку; треба ўз'а́ти; до ўчу́тəл'ки і т.д. Це чергування відоме всім говіркам української мови, і є нормою української літературної мови, воно виникло, на думку акад. О.О. Шахматова, одночасно з занепадом редукованих, тобто в XII столітті[1], зберігається в українській мові до наших днів.

Тут не доречно буде вказати, що в деяких словах початкове «і» відпадає, що є явищем такої ж давності і такого д походження, як і попереднє. Всі зафіксовані нами випадки відпадіння початкового «і» відомі і літературній мові:

г'олка, гра́ти, гра́, ма́ти, зв'існо, з /із/ тощо.

Відбиття основних фонетичних законів української мови.

Злиття голосних и /і/ з ы. Староруські звуки «ы» /заднього ряду/ і «и»/переднього ряду/ в основній масі говірок української мови злилися в один звук передньо-середнього ряду високо-середнього піднесення[2]. Цей процес відноситься до порівняно давнього часу. Акад. О.У. Соболєвський вказує на випадки вживання «ы» замість «и», що свідчать про взаємне наближення цих звуків, вже в пам'ятках XII-XIII ст.[3]. Не пізніше XIII-XIV ст. датує ще і О.О. Потебня[4].

Щодо причини цього явища проф. П.І. Житецький висловив свого часу думку, що воно виникло внаслідок відштовхування від голосного «і», що утворився на місці старих о,е, в нових закритих складах після занепаду редукованих. Але ця думка не знайшла підтвердження і була відкинута. Більш вірогідна і науково обґрунтована думка академіка О. Шахматова, підтримана і іншими вченими, що пересунення голосного переднього ряду «и» дещо назад пов'язане із ствердінням приголосних перед «е» та «и»[5].

Щодо характеру цього звука в наших говірках, то, як ми вже зазначили, в загальній характеристиці голосних, його цілком можна характеризувати як голосний передньо-середнього ряду високо-

---

[1] О. Шахматов, Нариси з історії української мови, 1924, стор.44.
[2] Розрізняють старі «ы» та «и» лише деякі говірки Карпатської групи.
[3] Соболєвский, А.И. Лекции по истории русского языка, К., 1888, стр.64.
[4] Потебня, А.А. Два исследования о звуках русского языка, Воронеж, 1866, стр.122.
[5] Schachmatov, A. Wie in Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und I verloren ging. Arch. Für slavische Plilalogie, m. XXV.

середнього піднесення. В позиції ж після середньопіднебінних /ж, ч, ш, й/ та після задньоязикових /г, к, х/ він виявляє себе навіть як звук ще більш передній і високий, ніж звичайне для цих говірок и. Цією артикуляцією і можна, здається, пояснити той факт, що в говірках східної Харківщини /можна сказати навіть про всю Харківщину/ дуже багато фактів переходу «и» /<и і зы/ в голосний переднього ряду високого піднесення «і».

Розглянемо окремі явища в галузі рефлексації старих и та ы:

1. Загальновідома і поширена майже у всіх говірках форма слова «з'іма» і вивідних від неї /з'імойу, з'імн'ій і т.д./ в нашій говірці теж заховує старе «і». /Форми з «і» 34 рази, форми з «и» – 10/. За віками молодший 8/3, середній 8/3, старший 19/3. Ця форма незважаючи на своє значне поширення, а можливе, саме завдяки поширенню на всій території української мови, досі ще не знайшла достатнього накового пояснення. Л.А. Буховський припускає думку, що тут можливий асимілятивний вплив другого складу в прикметнику зимній – зімн'ій[1]. Проте це припущення мало переконливе, іншого ж пояснення поки немає.

2. Щодо форм «ву́л'ік»[2] і «бра́т'ік», засвідчених у всіх опитаних нами представників говірки, то вони відомі багатьом говіркам української мови. Л.А. Булаховський висловив думку, що це можуть бути або запозичення з російської мови, або ж контамінації форм ву́л'ій – ву́лик і брат'ій – бра́тик[3]. На нашу думку, ці два слова /у всякому разі в нашій говірці/ не можна розглядати разом, оскільки перша з них /ву́л'ік/ справді може бути контамінацією форм вул'ій і вулик, досить розповсюдженої поряд з вул'ік, що засвідчена 29 раз із 44 /12 раз ву́лик і 3 ву́л'ій, у представників старшого покоління/. Слово ж «бра́т'ік» зустрічається незрівняно частіше, ніж брат'ій /до речі, в нашій говірці в активному словнику зустріти його не довелось/, до того ж останнє має цілком протилежне до першого експресивне забарблення, отже контамінація цих двох форм дуже мало імовірна. Значно більш вірогідне інше припущення Л.А. Булаховського що «і» в слові братік з'явилось по аналогії до «і» в слові «чоловік», хоч і це пояснення не є незаперечним.

3. В літературі вже відзначався факт звуження «и» в «і» в закінченнях називного відмінка однини прикметників чоловічого роду.

---

[1] Булаховський, Л.А. З історичних коментарів до української літ. мови. Голосні повного творення. «Наукові записки КДУ», т.V, вип.I, 1946 г., стор.101.

[2] ДК ХДУ, №№19/61, I/51, 17/57, 18/58, 7/47, 20/59 і записи тт. М. Квочки /Сеньк./, Чашки /Монач./, Світличного і Дяченка /Лим. І./, Дяченка /Куб./.

[3] Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української літ. Мови. Голосні повного творення. «Наукові записки КДУ», т.V, вип. I, 1946, стор. 101-102.

Цей факт свідчиться грамотами, починаючи з XVI ст. Отже це явище порівняно нове. Відоме воно і говірками української мови. Зокрема в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край» такі форми були засвідчені для Полтавської губернії[1] для слободи Липці Харківської губернії[2]. Про наявність звуження «и» в закінченняз прикметників чоловічого роду свідчать також написання закінчення – ій замість ий у цих формах і в літературі вже XX століття до створення наукового правопису.

В говірці Куп'янського і Дворічанського районів це явище дуже поширене, але не у всіх населених пунктах, досліджуваних нами. Зовсім не відзначено його в Колодязній, Просянці, Кіндрашівці, Лимані II, Гусинці. В Синисі, Моначинівці звужене «и» маємо лише після шиплячих: соло́дж'ч'ій, моло́дж'ч'ій, жа́бйач'ій, до́ўш'ій, шúрш'ій. В Петропавлівці, Сенькові, Кислівці, Богуславці, Пристіні, Тимківці закінчення –ій вживається паралельно з –ий:

гом'інлúв'ій, до́бр'ій, шωлωдúв'ій, капуст'а́н'ий, зəле́н'ій, сил'н'ій, ра́зн'ій, р'ідн'ій, соло́дк'ій, сов'е́ц'к'ій, сəл'анс'к'ій, глəбо́к'ій, шəро́к'ій, б'іле́н'к'ій, б'іл'ій, до́бр'ій, хво́р'ій, го́стр'ій, бо́с'ій, кəрпа́т'ій, ч'úст'ій і т.п.[3]

З поданих прикладів видно, що звуження «и» відбувається лише в ненаголошеній позиції. Той факт, що це явище в деяких говірках має місце лише після шиплячих, а в інших, про які ми говоримо, що в них вживаються паралельні закінчення, флексія –ій виникає найчастіше після шиплячих і задньоязикових, змушує нас віддати перевагу фонетичному факторові над морфологічним, в противагу тому, що висловлювалось з цього приводу раніше. На нашу думку, закінчення –ій замість –ий після шиплячих і задньоязикових виникло внаслідок своєрідного характеру цих приголосних перед голосним «и». На інші основи прикметників вплинули як вище згадані основи на шиплячий і задньоязиковий, так і основи на –н, в яких в багатьох говірках /та до недавнього часу і в літературній мові/ відчуваються великі вагання між твердою і м'якою групами.

Огляд відмінкових закінчень цих прикметників показує, що м'якість приголосного основи не передається на непрямі відмінки, що теж може бути свідченням фонетичного походження цього явища.

---

[1] Труды этнографическо-статистической комиссии в западно-русский край, т.V, стор. 232.
[2] Там же, т.V, вип. II, стор.625.

[3] Приклади взято з матеріалів ДК ХДУ №№ 18/56, 22/62, 5/45, 19/61, записи Н.Бутенка /Кисл./, Сердюк /Кут./, І. Світличний /Лим. І/, Чашка /Монач./, Квочка /Сеньк./.

4. Тією ж фонетичною причиною можна пояснити «і» на місці «и» в словах «х'іба́» і «на́к'ідка».

Дані діалектологічних експедицій післявоєнних років Харківського державного університету і Харківського державного педінституту показують, що на території Харківської області це явище дуже поширине.

5. В словах к'ісі́л', ч'ір'ін', що вживаються лише в такій формі, «і» могло утворитися внаслідок регресивної асиміляції, яка полегшується вищезгаданим характером голосного «и» в даній позиції.

Гармонією ж голосних можна пояснити «і» на місці «и» в словах п'ір'ій; м'іш'ій.

6. В слові в'імйа, що вживається в говірці переважно в такій огласовці /35 випадків з 44/ і відоме говіркам Вільховатського району Харківської області, то «і» на місці старого «ы» могло з'явитися за аналогією до інших слів цієї парадигми: с'імйа́, т'імйа, імйа́. Форма «в'імйа» не є суто локальною. Вона засвідчена не лише у вказаних районах, а і в деяких говірках Одеської області[1]. Б. Кобилянський відзначав форму в'імйа в говірках гуцулів на Покутті[2].

7. В словах пр'а́д'іво, нэн'ід'ба, п'іс'мо́ «і» зберігається /а, можливо, відновлюється/ під впливом російської мови. Тут же доречно сказати, що слова іншомовного походження, зберігають «і» незалежно від позиції щодо сусідніх приголосних: бригад'ір, д'іва́н, м'іт'інг, магаз'ін, вэт'іра́н. Вимова з «и» має книжний характер і зустрічається лише спорадично.

Отже ми бачимо, що говірка досліджуваних нами районів має велику кількість відхилень від загального закону злиття старих «ы» та «и» в одному звуці, – внаслідок своєрідного характеру цього голосного.

Перехід старих о, е в закритих складах в і.

Перехід старих о, е в «і» в новоутворених закритих складах є одним з найцікавіших явищ української фонетики. Разом з тим, незважаючи на численну літературу і цьому питанні, його ще не можна вважати повністю розв'язаним.

В 1859 р. в статті про українську мову[3] Лавровський спробував знайти закономірність переходу о, е в «і» в закритих складах. В цьому питанні він немало зробив: установив, що переходять в «і» лише о, е

---

[1] Мельничук О.С. Південно-подільська говірка с.Писарівки /Кодимський р-н Одеської області/, Діалектологічний бюлетень, К., 1951 р., в.3. стор. 48.

[2] Кобилянський, Б.Гуцульській говір і його відношення до говору Покуття. Укр.діалектол. збірник, кн. І, К., 1928, стор. 29-30.

[3] П. Лавровский, Обзор замечательных особенностей наречия малорусского, Ж.М.Н.П., 1859, №6, стр.232-233.

основні, а не утворені з ь або ъ, що не підлягають переходу о, е в повноголосних формах. Правильно він висловив припущення про залежність переходу від довготи і короткості голосних. Але він не зумів виявити основної умови переходу, а саме, наявності новоутворених закритих складів, і ставив його в залежність від наголосу. Дальший крок в розробці цього питання зробив О.О. Потебня[1], який встановив, що перехід о,е, в «ы» відбувся внаслідок занепаду редукованих голосних і подовження голосного о,е, що опинився в закритому складі. Далі довгий голосний шляхом дифтонгізації поступово переходить в голосний «і». Теорія О. Потебні, як науково обґрунтована і доведена, визнана всіма лінгвістами як дореволюційного, так і нашого часу. Однак, глибоке і обґрунтоване дослідження О. Потебні не могло розв'язати всіх деталей цього питання. Від сам вказував на деякі відмінності в закономірностях переходу в «і» «о» та «е». Закономірності переходу ненаголошеного «е» в «і» в нових закритих складах і на сьогоднішній день не можна вважати цілком встановленими. Л.А. Булаховський вважає, що послідовно перейшло в «і» в закритих складах лише «е», що стояло в позиції перед слабим «ь». Щождо переходу «е» перед слабим «ъ», то він не вимагав ще додаткових умов[2], але умови ці поки що не встановлені і питання вимагає допомоги діалектології. Така коротка історія питання про утворення «і» в нових закритих складах.

Щождо історії розвитку цього звука, то всі вчені /О. Потебня, О.І. Соболевський, О. Шахматов, А. Кримський, Н. Дурново, П. Житецький і ін./ визнають, що подовження голосних о, е в нових закритих складах почалося безпосередньо після занепаду редукованих, отже вже в кінці XII та на початку XIII століть. Перші поодинокі написання «у» замість «о» маємо вже в пам'ятках XII-XIII століть. В пам'ятках же XIV-XV століть такі написи зустрічаються вже досить часто. З приводу «у» на місці «о» існує цілком слушне припущення, що воно могло передавати на письмі не лише монофтонг «у», а і дифтонгічні звуки з елементом «у», для позначення яких абеткою не було передбачено окремих літер. Різні варіанти дифтонгів ще і на сьогодні зберігаються північно-українськими говірками.

Процес перетворення о, е в нових закритих складах не однаково інтенсивно відбувався в різних говірках; як бачимо, в північному наріччі він не завершився ще й по сьогодні. В говірках же південних він відвався більш інтенсивно і завершився значно раніш.

---

[1] Потебня, А.А. Два исследования о звуках русского языка /о звуковых особенностях русских наречий/, Воронеж, 1866, стр. 95-109.
[2] Булаховський, Л.А. З історичних коментарів до української літературної мови, «Наукові записки КДУ», т.V, вип.I, 1946.

А. Кримський в пам’ятках XIV століття знаходить лише поодинокі випадки переходу «о» в «і» і в XV віці дещо більше. Масовим же явищем «і» на місці «о» в закритому складі стає лише в XVI столітті.

Процес переходу «е» в «і» був дещо відмінним від переходу «о». Голосний «е» в новоутвореному закритому складі подовжувався і перетворювався на дифтонг «îе», дуже близький до звука, який позначався знаком «Ѣ». Тому в пам’ятках ми і маємо те явище, яке вперше спостеріг і обґрунтував Соболєвський в «Очерках по истории русского языка» /1884/, що одержало назву «нового Ѣ». В дальшому довге «е», що утворилося в новому закритому складі переживає спільні з старим Ѣ явищем і в більшості українських говірок до XV століття перетворилося на голосний «і», що дуже пом’якшує попередній приголосний.

На сьогоднішній день в говірках південно-східного наріччя на місці старих «о», «е» в нових закритих складах ми маємо «і». Не становлять винятку з цього правила і говірки Куп’янщини.
В цих говірках ми бачимо ті закономірності, що і в український літературній мові.

1. Переходу в «і» в нових закритих складах підлягають лише «о», «е», що походять з старих «о», «е»:

ст’íл, н’íс, /з носъ/, в’íз, /з возъ/, к’íн’ъ, ра́д’іст’, ста́р’іс’т’, к’íстка, ба́т’к’іў, су́н’іў, г’íс’т’, п’íч’, ш’íс’т’, н’íс, /з неслъ/, в’íз /з везлъ/, кам’íн’н’а.

2. Не переходять в «і», «о», «е» секундарного походження /з ь, ъ/:

ло́б, мо́х, кро́ў, по́ўний, до́ш’ч’, рот, пе́н’, конопе́л’, хло́пэц’, де́н’, те́рниц’а.

3. Теж саме можна сказати про повноголосні форми: борода́, сторона́,

чэрэда́, бе́рэг. Навіть кількість винятків з цього правила в наших говірках менша, ніж в літературній мові: пор’íг, в’ор’іт, кор’íў, бор’íд, стор’íн, гол’íўка, а поряд вживаються коро́ў, сторо́н.

В останні роки встановлена закономірність переходу в «і» другого «о» в повноголосних формах іменників жіночого роду. Л.А. Булаховський встановив, що перехід «о», «е» в «і» в повноголосних формах міг відбуватися лише в тому випадку, коли голосному «о» належала новоакутова інтонація[1].

Слід зазначити, що перехід «о» в «і» в повноголосних формах

---

[1] Булаховський, Л.А. Восточнославянские языки как источник реконструкции общеславянской акцентологической системы. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т.V, вып.6, Москва, 1946, стр.472.

в нашій говірці не є явищем цілком сталим: в устах однієї людини ми можемо почути в поданих вище словах з повноголосся, то «о», то «і». Таке вільне поводження з цими формами можна пояснити впливом сусідніх російських говірок, які, як відомо, чергування «о», «е», з «і» не знають.

4. Ряд винятків становлять іменники жіночого роду І відміни в родовому відмінку множини, де за аналогією до інших відмінків цих іменників у закритому складі зберігається «о»:

кіз, во́д, ло́з, робо́т, зо́р’, п’ідко́ў, топо́л’, вдо́ў, но́ра /правильно «о» в но́р’іў/.

5. Немає переходу «о» в «і» в ряді слів, утворених за зразками російської мови або прямо запозичених з неї:

вал’цо́ўка, горно́ўка, йаро́ўка, вэр’о́ука, спирто́ўка, шаро́ўка, тощо.

6. В слові но́ч’ви «о» не переходить в «і0 оскільки закритий склад в даному випадку утворився внаслідок редукції наступного «о» в слові «ноч’о́ви» /відзначено в Гусинці/. Отже і умов для подовження попереднього голосного тут не було.

7. Цікаве фонетичне оформлення слова пр’ісиш’ч’ə, яке має ще й іншу огласовку: просúш’ч’ə /Колодязна/ або про́сиш’ч’ə.

Форму пр’ісиш’ч’ə записано у представників старшого покоління в Кислівці, Тимківці, Синисі, Петро-Іванівці, Гусінці. Пояснити її зараз ми не маємо можливості. Можливо, воно аналогійно походження, але джерело аналогії ми поки що не знайшли.

З приводу переходу в закритих «е» в «і» можна зробити такі зауваження:

1. В кінцевих складах перед відпалим ъ ми маємо цілий ряд випадків
збереження старого «е» в закритому складі:

пəч’е́р /р’/, ме́д, замет, л’од /з ледъ/, кле́н, сл’о́з /з слезъ/, пі́дмət, пе́р /від пəро́/, се́л /від сəло́/.

На думку Л.А. Булаховського, явища ці пояснюються не аналогією, а тим, що «в складах, де за приголосним відпав ъ /твердий зредукований голосний/, фонетичного переходу «е» в «і» літературна мова /отже і говірки, що лягли в основу літературної мови або близькі до них/ поза спеціальними умовами, здається, не відбиває»[1].

Слова косте́р, кəрсе́т є, можливо, пізнішими запозиченнями і переходу «е» в «і» не відбивають, хоч «е» могло б зберегтися і фонетично /перед відпалим «ъ»/.

---

[1] Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. «Наукові записи КДУ», т. V, вип.І, 1946, стор.103.

2. З другого боку, ми маємо декілька випадків переходу «е» в «і» в
кінцевому складі:

плэт’ін’, ска́т’ір’т’, д’’а́т’іл, ма́стр’ір.

В перших трьох /плет’ін’ записано в Моначинівці/.

ска́т’ір’т’ – 3, д’’а́т’іл – 4 рази «і» виникло фонетично перед відпалим «ь».

Слово «маст’ір» перейшло в говірку, очевидно, з російської мови, а «і» в кінцевому складі відбиває рефлексацію ненаголошеного «е» в російський літературній мові.

3. Слово «т’ітка» вживається паралельно в двох формах: «т’ітка» «і»
«т’’о́тка». Проф. Булаховський вважає, що «і» в цьому слові, імовірно, з’являється завдяки новоакутовій інтонації[1].

Запозичення з російської є «т’ч’о́тка», що вживається на означення щітки для чистки одягу або взуття. На означення щітки для мазки в хаті вживають форму з «і» /т’ч’ітка/. В даному разі слово «ш’ч’о́тка» є швидше лексичним запозиченням.

4. Звертає на себе увагу той факт, що деякі слова з «і» замість «е» в називному відмінку однини зберігають це «і» у відкритих складах непрямих відмінків:

по́п’іл – у по́п’ілі, по́гр’іб – на по́гр’іб’і, у по́гр’іб’і, п’іч’ – у п’іч’і.

Той факт, що «і» проходить у відкриті ненаголошені склади, дає підставу гадати, що тут перед нами явище регресивної вокальної асиміляції: ненаголошене «е» артикулюється як «и», яке легко асимілюється до наступного голосного переднього ряду. Крім того, ці форми підтримуються формою називного відмінка однини.

Нарешті, можна відзначити цілу низку випадків спорадичного вживання окремих слів із збереженням старих «о», «е» в закритих складах під впливом російської книжної і усної мови:

го́с’т’– г’іс’т’, во́з’’мэмо – в’із’’мэмо, во́йско – в’ійс’ко, во́л’’н’і – в’іл’’н’і, розбо́йники – розб’ійники, ра́дос’т’ – ра́д’іс’т’, по́с’л’і – п’іс’л’а, ко́н’ч’иц’ц’а – к’ін’ч’и́ц’ц’а, ус’п’е́х – у́с’п’іх, удове́ц’ – уд’іве́ц’ і т.д.

Н. П. Грінкова на основі спостереження українських говірок в Воронезькій області, де «поряд з «і» /з «о», «е»/ в певних випадках відзначено і російську вимову із збереженням етимологічних звуків,

---

[1] Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до українського літературної мови. «Наукові записки КДУ», т.V, вип.I, 1946, стор.105.

без українського переходу їх в «і»[1], робить висновок про порушення фонетичної системи цих говірок і про зміну окремих фонетичних законів таких говірок під впливом російської мови. Підставою для такого висновку було те, що «в даній говірці любі слова можуть мати дві паралельні форми /з переходом «о», «е» в закритих складах в «і» і без такого переходу – Л.Л./, що мають рівні права громадянства[2]. Ми не можемо зробити такого висновку відносно говірок східної Харківщини і більш схильні розглядати згадане явище як наслідок двомовності населення, отже і перенесення подекуди /під впливом лексичних запозичень/ російських форм і в рідну мову.

Рефлексація Ѣ.

Наріччя української мови відрізняються рефлексацією старого Ѣ. В південно-східному і південно-західному наріччях української мови Ѣ послідовно як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції перейшов у звук переднього ряду, високого піднесення «і», що дуже пом'якшує попередній приголосний. В говірках же північно-українського наріччя Ѣ по-різному рефлектується в залежності від наголосу: під наголосом як дифтонг îê, /л'îêс, д'îêло/, в ненаголошеній позиції як голосний «е», що не палаталізує попереднього приголосного /песóк, бежúш/.

У питанні походження «і» та інших рефлексів «Ѣ» в українській мові існує численна література. Вчені одностайно /О. Соболевський, О.О. Потебня, О. Шахматов і інші/ прийшли до висновку, що сучасні українські рефлекси Ѣ походять від переваги різних компонентів дифтонга îê, який на письмі позначався через Ѣ. Думка П. Лавровського, що українське «і» з «Ѣ» є старшим за «Ѣ» праіндоєвропейським звуком[3] в свій час була розкритикована О.О. Потебнею[4] як безпідставна ы антинаукова. Щодо давності переходу Ѣ в «і», то пам'ятки дають підставу відносити його до XIII-XIV ст. Є. Тимченко висловив думку, що в південних говірках ненаголошений Ѣ

---

[1] Гринкова, Н.П. Очерки по русской диалектологии. VI. К вопросу о влиянии великорусских говоров на пограничные украинские. Известия по русскому языкуи словесности, АН СССР, 1930, т.III, кн.I, стр.211.
[2] Там же.
[3] Лавровський П. Обзор замечательных особенностей наречий малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями, Ж.М.Н.П., 1859, №6, стр.229-230.
[4] Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка, Воронеж, 1866, стр.109.

звузився в «і» ще в XI віці[1] і посилається при цьому на поодинокі випадки написання «и» замість «ѣ» в Ізборнику Святослава 1073р. Проте із цих поодиноких випадків дуже важко робити висновки про перехід ѣ в «і» вже в ті віддалені часи. Отже наші північно-українські говірки відбивають різні етапи розвитку голосного «ѣ». Щодо рефлексації ненаголошеного ѣ в північних говірках через «е», то слід вказати, що це «е» /з ѣ/ переважило спільну історію з старим «е»: воно не пом'якшує попереднього приголосного. Отже перехід ненаголошеного «ѣ» в «е» повинен був відбутися раніше, ніж приголосні перед «е» диспалаталізувались.

Старий ѣ відзначався властивістю палаталізувати попередні приголосні. Перед ним перехідному пом'якшенню підлягали навіть задньопіднебінні приголосні к,г, х /рука – на руцѣ, ухо – вѣ усѣ, поріг – на порозѣ/. Звідси, ще з спільноруської доби загально-східнослов'янське чергування задньопіднебінних з свистячими: к-ц, х-с, г-з, яке зберігається до цього часу в українській і білоруській мові /в якій рефлекс ѣ – е/. З цього погляду не можна погодитися з думкою В. Науменка, що «це», «і» з ѣ настільки за своєю природою відзначається піднебінністю, або м'якістю, що самі тверді з-поміж приголосних г, кг, к, х не витримують цієї піднебінності і, так би мовити, розколюються, піддаючи особливому пом'якшенню, але не прямому, а посередньому в свистячі зубні «г» і «кг»[2] – в «з» /в плуз-і, на дзиз-і – від слова дзикга/, «к» – в «ц» /в році/, «х» – в «с» /на мус-і/»[3]. Спостереження над сучасною мовою показують, що в новотворах і нових запозиченнях мова, по можливості, уникає місцевого відмінку на – і /з ѣ/ від іменників чоловічого роду з основою на задньопіднебінний і замінює його місцевим з закінченням – у /на м'ітингу, у кутку́, у ставку́, тощо/. Отже, чергування задньопіднебінних з свистячими здається є історичним, а не сучасним і причиною його, можливо, слід вважати старий ѣ, а не сучасне «і» /<ь/.

1. В говірках східних районів Харківської області, як і в усьому південно-східному наріччі української мови ѣ послідовно перейшов у «і» як в коренях слів, так і в словотворних елементах та закінченнях, як

---

[1] Тимченко Є. Курс історії українського язика, ДВУ, 1927, стор.118.
[2] Знаком «кг» В.Науменко позначає проривний звук «г».
[3] Науменко, В. Обзор фонетических особенностей малорусской речи, Киев, 1899, стор.7.

в ненаголошеній позиції, так і під наголосом:

а/ В закритих складах.

В коренях слів: с’н’іг, с’ітка, п’ішки, р’іч’ка, с’’м’іх, з’м’ій, з’в’ір, л’іс, ч’олов’ік, п’і’с’н’а, хл’іб, у ві’др’і, д’ід, с’’л’ід, л’ізти, ѡб’ід.

б/ У відкритому складі:

ц’ілина́, с’інокóс, т’іл’а́, в’ітəр, л’іто, с’іно, р’іч’óк, л’ісóк, йіжа́к, л’іпу́ла, п’іший, в’інóк і т.д.

в/ В суфіксах:

скор’іш, гор’ілка, сид’іти, ч’орн’іти і т.п.

г/ В закінченнях:

у хл’і’ві́, у гн’із’д’і́, на стол’і́, к стəр’н’і́ до зəмл’і́, у руц’і́ дв’і л’ітр’і.

2. В словах хм’іл’ і в’ідм’ід’, як уде неодноразово відзначалось в літературі і як закріплено в літературній мові, «і» /з Ѣ/ може чергуватися у відкритих складах з «е» по аналогії до слів, в яких «і» походить з старого «е» в новоутворених закритих складах /хм’іл’ – хме́л’у, як п’іч’ – пе́ч’і і т.д./. Однак, в нашій говірці спорадично зустрічаються відмінкові форми від слова ведм’ід’ і з збереженням «і», але в цьому випадку наголос переноситься на закінчення /в’ідм’ід’’а́, в’ідм’ід’’у́ і т.д. записано в с. Колодязній/.

3. В словах бəда́, пəсóк,у представників старшого і середнього віку на місці старого Ѣ маємо ненаголошене е /ə/, що не пом’якшує попереднього приголосного. О.О. Потебня вказував на подібні форми як на очевидні запозичення, в яких «малорус, не неломавший язик нерідко вимовляє замість «Ѣ» «е», що не пом’якшує попереднього приголосного»[1]. Від себе додамо, що в нашій говірці не можуть бути запозичення з північноукраїнських говірок, з якими в недалекому сусідстві знаходиться Ахтирський район /якщо припустити, що поселенці на Куп’янщині звідти/, може ж бути це і своєрідна огласовка запозичень з російської мови.

4. Нарешті слід ще відзначити групу слів, що вживаються в російській огласовці і носять дещо книжний характер:

д’’е́ло, в’’е́ра, ч’’əлов’’е́к, б’’е́днос’’т, 90 л’’е́т, прим’е́рно, але всі ці приклади становлять собою запозичення лексичні, а не фонетичні і ми їх будемо розглядати в розділі «лексика».

---

[1] Потебня, А.А. Два исследования о звуках русского языка. Воронеж, 1886, стор.110.

Лабіалізація «е» в «о». Одним з найдавніших спільних для всіх східнослов'янських мов фонетичних процесів була лабіалізація «е» в «о» після споконвічно м'яких приголосних /шиплячих, ц/ і «и» перед складами з твердим приголосним. Перед складами ж мякими приголосними зберігалось споконвічне «е». Звідси відоме і для літературної мови, і для переважної частини українських говірок чергування е-о після шиплячих і «й»[1].

пшоно́ – пшəну́ц''а, жəну́ти – жона́тий, і т.д. Відповідне явище знаходить своє повне відбиття в говірках східної Харківщини і зберігається з літературною мовою навіть винятками:

на ш'ч'оц'і, на ч'ол'і…ду́жойі, гар'а́ч'ойі…

Однак говірки сіл Синиха, Сеньків, Пристін, Кідратівка, Гусинка відбивають лабіалізацію «е» в «о» ще в іншому випадку, в орудному відмінку однини іменників жіночого роду і відміни з основою на шиплячий, «ц» або м'яке «л»:

душо́ йу, мəжо́йу, крəну́ц''ойу, зəмл''о́йу…

Найбільш поширине це явище в мові старшого покоління, де воно становить 34% загальної кількості форм /35 із 101/. В мові молодшого покоління явище поширене значно менше /28 з 110 або 25%/. Аналогічне явище заховується в деяких, зокрема Подільських, говірках південно-західного наріччя[2].

Сполучення редукованих голосних з сонорними приголосними Л, Р

1. Як відомо, глухі ъ, ь в сполученні з плавними приголосними /ьл, ъл,

ьр, ър/ незалежно від сильної чи слабої позиції перейшли після занепаду глухих в голосні повного творення о,е. Цей перехід в повній мірі відбивають говірки наших районів:

го́рб /< гърбъ/, торгува́ти, по́лк, по́ўний, умерти, жо́ўтий /< жёлтый/, тве́рдо і т.д.

2. Для української мови характерно, що сполучення ръ, въ, рь, ль в

сильній позиції, як і в російській мові, перейшли в голосні повного творення о,е: кро́ў, дро́ў і т.п. В слабій же позиції, тобто перед складом голосним повного творення, редукований, занепадаючи, подовжував попередній плавний, який, позбавляючись складнотворності, виділяв пясля себе голосний «и»: крива́вий, дрижа́ти, слиза́, блиха́ і т.п.

---

[1] Докладно про це явище див. «Курс сучасної української літературної мови», К., «Радянська школа», 1951 р., т.І, стор.268-273.

[2] Потебня, А.А. Два исследования о звуках русского языка. 1866, стр.106-107. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки, Діалектол. бюлетень, в.Ш., К., 1951, стор.47.

Пам’ятки українського походження відбивають це явище з XIV в. /Луцьке Єв. XIV в., Галицьке Єв. 1424 р./. Написання ри, ли на місці старих рь, ль, ръ, лъ у відкритому складі в певній грцпі слів є нормою літературної мови і узаконено правописом.

В говірці нашого району це явище відбивається недосить послідовно. Так слова гримíти, тривóга, кринú’ца, хрəбéт, хрəстúти, кирпáтий завжди вимовляються з «и», яке може мати нахил до «е». Слова ж дрóва, брóви, лóжка, блохá, сл’’озá завжди мають «о», як і всі говірки української мови, за винятком деяких, карпатських. Слова ж стəрч’áти, гóрло, глитáти, кривáвий і др’іж’д͡ж’і допускають великі вагання: поруч без будьякого семантичного навантаження вживаються форми і з «о», і з «и». Так слово «кривáвий» зафіксовано 14 раз, а «кровáвий» – 23 рази /мол.3/9, середн. 3/8, старш. 8/8/, «глитáти» – 15, глотáти – 14 /мол. 4/5, середн. 4/3, ст. 7/6/, /до речі, в активному словнику частіше вживається «коўтáти»/, «гúрло» – 10, «гóрло» –19 /за віками: молодш. 4/6, середн. 4/5, старший 2/8/, др’іж’д͡ж’і – 9, дрóж’д͡ж’і – 14 /молодш. 5/2, середн. 1/5, старший 3/7/.

Повноголосся.

Повноголосся є однією з найстарших спільноруських фонетичних рис. На це вказували всі дослідники східнослов’янських мов[1]. Говірки наших районів в повній мірі відбивають це фонетичне явище:

корóва, ворóна, дорóга, гóрод, огорóд, бéрəг, ворóта, болóто, головá і т.д. Лише декілька слів вживаються паралельно як в повноголосній, так і в неповноголосній формі:

врáг, врáжəс’’кий, влад’íти, влад’’éн’ійа, нагрáда, охрáна, і поряд вóрог, ворóжий, волод’íти, охорóна, нагорóда. Із прикладів видно, що в повсякденний ужиток увійшли в неповноголосній формі лише слова, для яких не повноголосся є нормою в російській мові. Ті слова, які в російській мові не припускають не повноголосних форм, не мають паралельних форм і в нашій говірці.

О. Вєтухов у роботі, присвяченій говірці сл. Олексіївки сусіднього з Куп’янським Старобільського повіту, вказував на єдиний приклад не повноголосся «владати»[2]. Це значить, що названі вище не повноголосні форми з’явилися вже в останні, близькі до нас, часи.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що ці слова є

---

[1] Так уже М.Максимович в праці «Начатки русской филологии» /1848 р./ вказував на повноголосся, як на одну з головних фонетичних рис, що відрізняють групу східнослов’янських мов від інших слов’янських. Див. Максимович, М. Начатки русской филологии, кн.I, К., 1848, стр.51.

[2] Ветухов, А. Говор сл.. Алексеевки Староб.у., Р Ф В, 1893, №1-2.

лексичними запозиченнями з російської мови і збереженням їх російського фонетичного оформлення.

Відзначимо тут же, що в нашій говірці ми мали нагоду відзначити східнослов'янське оформлення слова «голóбл''а» яке саме в такій формі ми записали від Ф.А. Кукси 1879 року народження /з Тимківки/ і М.І. Грабара 1876 р. народження /з Кислівки/.

Б. Система приголосних

Шиплячі /ж, ш, ч/. При розгляді характеру голосного «и» ми вже згадували про своєрідний характер шиплячих в наших говірках. Ця своєрідність полягає в тому, що звуки «ж» і «ш» послідовно стверділи у відповідності з спільноруським законом ствердіння шиплячих лише перед голосними заднього ряду:

жонá, жáл', жóлоб, жýк, журавéл', пшонó, шáпка і т.п.

і перед голосним «е»: шéр'с'т', мóжə, пáшə, кáжə.

Перед голосним ж «і», а також «и» /внаслідок своєрідного місця його артикуляції/ звуки «ж» і «ш» заховують м'якість, про що ми вже мали нагоду говорити.

ж'íнка, нож'í, ш'íс'т, миш'і і т.д.

Щодо приголосного «ч», то він заховує м'якість також перед голосними заднього р'аду:

шч'áс'т'а, ч'áсто, ч'áс, ч'отúр'і, ч'увáл і т.д.

Зрідка зустрічаються представники говірок з стверділим звуком «ч», але це явище рідке і може лише бути свідченням різноговіркового складу населення.

Губні /б, п, в, м, ф/.

Губні приголосні за своєю природою мало здібні до безпосереднього пом'якшення. Тому в слов'янських мовах ще в добу спільних мовних переживань східних і південних слов'ян «й», що йшов за губним приголосним перетворювався в пом'якшене «л», тобто утворилось посереднє пом'якшення губних /елеве, за термінологією Ф.Ф. Фортунатова/. З тієї доби ми маємо «л» у іменниках типу земл''á, кýпл''а, лóўл''а, і в дієслівних формах першої особи однини /л'убл'ý, купл''ý, прáўл''у тощо/.

В українській мові ствердіння губних пішло значно далі: вони стверділи у всіх позиціях, крім позиції перед «і». Ствердіння приголосних в українській мові відносять до найдавнішої доби, оскільки воно охопило майже всі говірки української мови, за винятком деяких карпатських говірок. У відповідності з цим ми маємо і на сході Харківської області форми:

гóлуб, сúп, с'íм, вóс'ім, прóруб і т.д.

1. В позиції перед голосними м'які губні виділяли після себе палатальний елемент у вигляді йота /й/:

вйаза́ти, ру́бйач’ій, жа́бйач’ій, кро́ўйу, де́ўйат’, пйа́ний, з’іўйа́ў і т.п. Це явище повністю відбивається і в досліджуваних говірках.

2. Цей «й» пізніше в окремих говірках міг переходити в «л» /здоро́ўл’’а, жа́бл’’ачий/, що ми маємо в говірках Поділля[1], на Київщині[2], рідше в говірках північного наріччя[3].

В говірці досліджуваній нами, евфонічне «л» нам довелось відзначити лише у Івана Зиновійовича Кудія 1865 року народження з Просянки в слові здоро́ўл’а. Похилий вік даного інформатора і постійне проживання в Просянці дають можливість припустити, що в говірці Просянки це явище в минулому столітті було відоме певній групі населення, що проходила з території говірок, для яких цей звук був властивий.

3. Після «м», «н» в багатьох говірках міг уподібнюватися до попереднього носового приголосного і переходити в пом’якшене «н»:

мн’’а́со, па́мн’’ат’, вре́мн’’а, в’і́мн’’а, мн’’а́та, с’імн’’а́ і т.п.

Це явище відоме майже всім говіркам української мови[4]. Знають його і сучасні говірки Полтавщини / та Поділля[5].

В нашій говірці форми з «й» і «н» після «м» вживаються паралельно мн’’а́со – мйа́со, па́мн’’ат’ – па́мйат’, мйа́ти – мн’а́ти і т.п. Форми з вставним «н» становлять біля 30 % загальної кількості слів з сполученням м+й+а, а в словах мн’’а́со, вре́мн’’а, с’імн’’а́, в’і́мн’’а є панівними за поодинокими винятками.

4. Спорадичні форми вре́м’’а, м’’а́со в нашій говірці є запозиченням з

російської мови, як це відзначав у свій час О.І. Соболевський[6].

Цікаві випадки чергування «й» з «л» і навпаки «л» з «й», викликані очевидно, переходом «й» після губних в «л». Я маю на увазі форми сва́л’’ба з сва́йба /< сва́д’ба/, відзначена у 17 осіб різного віку в селах Кутьківка, Моначинівка, Кислівка, Сеньків, Просянка. Матеріали діалектологічного кабінету Харківського університету свідчать, що ця форма відома і іншим районам Харківської області. Відзначив цю форму і В.М. Брахнов у згадуваній вже статті про говірки

---

[1] Мельничук, О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки…, Діалектн. бюлет., 1951 г.

[2] Брахнов, В.М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської обл. Діалектологічний бюлетень, 1951 р., в.3, ст.30; Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры…, Труды этногр. стат. комиссии…, т.7, в.2, стр.474.

[3] Михальчук, К. Там же, ст.187.

[4] Там же, стр.474, 478, 480, 481, 493, 494, 498, 507.

[5] Мельничук, О.С. Op.cit. стор.54.

[6] Соболевский А.И. Опыт русской диалектологии. Киевск. старина, 1892 г., вып.4, стр.42.

Бориспільщини.

Форми ш’ч’ове́й – ш’ч’аўйу́ нам зустрічалися 19 раз. Ід жвох осіб записані форми ш’ч’ове́л’ – ш’ч’оўйу́.

5. Губний «в» в даній говірці, як і взагалі в українській мові, зберігає

губно-губну вимову:

во́л’а, ву́лиц’’а, трава́, дро́ва, ву́йти тощо.

Губно-губний приголосний «в» до занепаду редукованих був властивий для всіх говірок східнослов’янських діалектів. Він міг бути в позиції лише перед голосними і сонорними приголосними, і ніколи не було його в кінці слова або перед приголосним. З занепадом редукованих «ъ», «ь» позиція «в» змінилась і він очутився в кінці слова або перед приголосним. Внаслідок цього відбулись якісні зміни цього звука: «в» перейшло в нескладове «у». Такий перехід «в» в нескладове «у» в кінці слова або складу українська, білоруська і південноросійське наріччя російської мови зберігають і донині. В повній мірі відбивається він і в говірках Харківщини, зокрема її східних районів:

мура́ўки, коўта́ти, в’іўц’а́, ла́ст’іўка, д’і́ўч’ина, л’іўша, голоўну́й, на́ўс’т’’аж, до́ўгий, во́ўк, в’іўса́, п’іўтора́, зва́ўс’’а, дəўйано́сто, каза́ў, писа́ў, стол’і́ў, л’іс’і́ў, ста́ў, рука́ў і т.д.

Губно-зубна вимова зявляється лише в позиції перед голосним переднього ряду «і»[1]:

в’і́тəр, в’і́л’’хи, в’і́них, прив’і́т.

6. Фонема «ф» для східних районів Харківщини також мало властива,

як і для більшості говірок української мови. Можна з певністю сказати, що ця фонема з’явилась в говірках вже в останній час під впливом літературної мови. Про це свідчить передача звука «ф» в словах, що прийшли з літературної мови в останній час, як і в давніх запозичених через «хв»:

хв’ігу́ра, шка́хва, хва́л’’ш /або хва́лш/, хвамі́л’ійа, Хве́доров’і д’іти, бухве́т, Л’і́д’ійа Хв’іл’і́повна і т.д. Така заміна «ф» відома всім поколінням населення районів, однак панує вона лише в мові людей старшого віку. В мові ж школярів і передових представників середнього покоління дуже часто зустрічається губно-губне «ф». Щождо слів «фа́рба», «ф’ізкульту́ра», «ф’і́зика», літературна вимова яких підтримується шкільною практикою, то ці слова майже завжди вимовляються з «ф», хоч нерідко цьому «ф» як показали наші спостереження над мовою Клави Ляшенко /Петропавлівка/, Анатолія

---

[1] Про наявність губно-зубного в« перед і в українській літературній мові див. «Курс сучасної української літературної мови», Київ, 1951, т.І, стор.133.

Мітіна і Миколи Дмитрієва /Колодязна/, передує приступ «х» /хф'ізкул''ту́ра, хфа́рба/.

Звук г. Для української і білоруської мов властивий придиховий звук «г», що походить з спільнослов'янського «г» проривного. Проф. Р.І. Аванесов вважає за можливе відносити процес перетворення проривного «г» у фрикативне, з якого пізніше в білоруській і українській мовах розвинувся придиховий звук, ще до доби племінних мов. «Можна гадати, – говорить він, – що дреговичі, древляни і інші «південноруські» племена, а також сіверяни, радимичі і в'ятичі розвинули фрикативне творення «г»[1].

Це фрикативне «г», відоме і досі південноросійським говіркам, вже в добу, зафіксовану письмовими пам'ятками, в говірках нинішніх української і білоруської мов перетворилось в гортанний придиховий звук. Акад. О.И. Соболевський відносить цей перехід до дуже ранньої доби /XII ст./ і вважає, що придихове г в українських і білоруських говірках панувало вже в XIV ст.[2]

Придихова вимова «г» є характерною рисою і сучасних української і білоруської мови. Саме таку вимову відбивають і наші говірки: бага́тий, гу́си, грəб'іне́ць, горобе́ц', пор'іг.

Лише перед «і», «г» має задньопіднебінну пом'якшену вимову: г'ірко, г'ілка, г'іл''це́, ву́г'ін.

Не чужим, з рештою, для даних говірок, як і взагалі для української мови, є і проривний звук «г». Він з'являється:

1. В коренях запозичених слів: ǫрин͡джо́ли, ͡дзúǫа, ǫу́͡дзик.
2. На місці «к» в позиції перед дзвінким приголосним, тобто виникає

шляхом асиміляції «к» до наступного дзвінкого приголосного.

йаǫ, ͡дзúǫа, он йаǫ, б'іга, йаǫбú, та́ǫ, əǫби, əǫза́мən.

Звуки Л.Р.

Для говірок східних районів Харківської області властиві 3 варіанти звука «л» – твердий, м'який і так званий середній /л/.

а/ Тверде «л» ми маємо у переважної більшості носіїв цієї говірки всіх віків і станів перед всіма голосними, крім «і»: соло́дкий, гωлу́бка, ло́жка, блúжч'ə, сəло́, було́, мала́, ходúла, тощо.

б/ М'який варіант л /л'/ вживають всі представники говірки на місці споконвічно м'якою л: град'іл', б'іл', к'іл''к'іс'т', рубе́л', хл'іб, пол'із, л''ушн''а́, бúл''л''а і т.д.

---

[1] Аванесов, Р.И. Вопросы образования русского языка в его говорах, Вестник Московского университета, 1947, №9, стр.125.

[2] Соболевский, А.И. Лекции по истории русского языка, К., 1883, стр.89.

в/ Поряд з твердим варіантом «л» певна частина населення /в основному, жіночого/ в позиції перед голосним е,и,о,а, у вживає л /середне/:

ходúла, казáла, купúла, ляжáти, лисúч'ка, б'ілимо і т.д.

Проф. Н. Дурново вважає, що українська мова до ствердіння приголосних перед «е», «и» мала, як і нинішні російська та білоруська мови, лише два варіанти «л» – твердий і м'який. Із ствердінням же приголосних перед цими голосними виникло середнє «л», яке пізніше поширилось в деяких говірках і на позиції перед іншими голосними[1].

Проф. Є.Тимченко висловлював думку, що українське середнє л заховує свою спільнослов'янську м'якість[2].

Більш переконливою є позиція Н. Дурново, до речі згадати, що ще акад. О.І. Соболевський висловлював думку, що для староруської мови, властиві були лише два варіанти «л» – твердий і м'який[3].

Середнє «л» – риса, що має широкі межі розповсюдження в південно-східному наріччі і в деяких гуцульських говірках. За даними К. Михальчука ця риса, спільна для говірок південно-східного під наріччя, охоплює «землю Чорноморських і азовських козаків, частини губерній Київської Полтавської, Харківської, Курської, Херсонської /нинішньої Дніпропетровської обл./, Бесарабії»[4]. Такі ж, приблизно, межі поширення цього явища, визначає і Московська діалектологічна комісія, яка вважає середнє «л» властивістю східно-українських і гуцульських говірок[5].

Однак ми змушені оговорити, що ці межі охоплюють, можливо, крайні пункти поширення цієї риси, однак, не на всьому цьому просторі вони відомі. Про це можуть свідчити і наші говірки, яким відомий середній звук «л», але не для всіх представників говірок.

Точні ж межі і сітку поширення цього явища, як і багатьох інших, можна буде встановити лише з виходом у світ «Діалектологічного атласа української мови».

Слід зауважити, що середній звук «л», відомий і говіркам російської мови, але він розвинувся, очевидно, цілком самостійно[6].

г/ В мові осіб старшого віку /М.О. Овчаренко з Гусинки, Д.Я. Дмитрієвої з Колодязної, Ф.А. Кукси і А.В. Тімки з Тиківки, П.Г.

---

[1] Дурново, Н. Очерк истории русского языка, Госиздат, 1924, стр. 235-236.
[2] Тимченко, Є. Курс історії українського язика, ДВУ, 1927, стор.144.
[3] Соболевський, А.И. Очерки из истории русского языка, К., 1884, стр.113.
[4] Михальчук, К. Наречия, поднаречия и говоры…, Труды этнографич. ститастич. экспедиц., т.7, в.2, стор. 479-480.
[5] Опыт диалектол. карты русского языка в Европе, Р.Ф.В., т. XXIV, в.2, 1915, №4, стор. 63-64.
[6] Аванесов, Р.И., Очерк русской диалектологии, М., 1949, стр.171.

Рижнової з Синихи, г.А. Бондаренко і М.І. Грабаря з Кислівки/ заховується середнє «л» на місці старого «л» м'якого в позиції перед приголосним:

б'ілш, ц'іпúлно, т'ілкə, п'ідрáлнəком, мéлник, сúлний, с'ц'ілкə, дáлшə, але пáл''цəм, стəбéл'цə, к'іл'цə.

Акад. О.І. Соболевський вважає, що в староруську добу м'які «л» і «р», коли за ними йшов твердий приголосний асимілювались до нього і перейшли в тверді «л», «р», і порівнює їх з сучасними українськими формами силний, волний, тілко[1].

Говірки східний районів Харківської області знають два варіанти приголосного «р» – твердий і м'який, обидва ці варіанти можуть виступати, як в кінці слова або складу, так і в середині складу, як перед голосним, так і перед приголосним:

вəнбáр, п'іскáр', косáр', з'в'ір', цáр', комáр', сóк'ір, бригад'ір, д'в'ір, мéтр, сúр, мúр, Хáр''коў, чотир''мá, п'ір''йа, подв'ір''йа, ч'óрний, д'ірка, зéрно, гəркúй, гр''аз', гр''áдка, пор''áдок, гр'ýкнути, рáзом, грýди, прúданə, чəрəдá.

Як відомо, однією з особливостей української мови є ствердіння м'якого східнослов'янського «р» в кінці слова або складу, а в говірках північного і південно-західного наріч «р» стверділо в любій позиції. Ця риса виникла десь біля XIV ст. і є спільною для української і білоруської мов. Правда, акад. О.О. Шахматов висловлював думку, що ствердіння «р» відбувався, очевидно, не однаково інтенсивно. Наслідком цього є те, що говірки сучасної української мови відбивають різні етапи цього процесу: так і в кінці слова або складу «р» стверділо майже на всій території поширення української мови, за винятком деяких говірок південної Київщини, Полтавщини і багатьох районів Слобожанщини[2], в говірках північного і південно-західного наріч «р» стверділо в усіх позиціях, в багатьох же говірках Полтавщини, південної Київщини і Слобожанщини ствердіння «р» взагалі немає.

До говірок, що не знають ствердіння «р», відносяться і досліджувані нами говірки. Вони заховують м'якість «р» в кінці слів:

п'іскáр', бубúр', косáр', монастúр', з'в'ір, дз вонáр', жнивáр', буквáр', госудáр, сəкрəтáр', багатúр', пáскəтир', пузúр', а по аналогії пом'якшують «р» і деякі слова з споконвічно твердим кінцевим «р»:

базáр', сáхар', комáр', пожáр', вəнбáр', дóхтор', але завжди сóк'ір, брəгад'ір, дв'ір, пáр, мúр і т.д.

---

[1] Соболевский, А.И. Очерки из истории русского языка, К., 1884, стр.113.

[2] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, т.7, вып.2, Петербург, 1877, стр.570, 578, 580, 491. Український діалектологічний збірник, кн.2, стр.170; Матеріали діалектологічних експедицій Харківського держуніверситету, зібрані в 1949-52 рр.

В цих словах м’якість «р» утвердилася настільки, що вони взагалі відмінюються за парадигмами м’яких відмін /б’іл’а, вəнбáр’а, до базáр’у, комар’’á, по дóхтар’а, сáхару і т.д./

Збереження кінцевого м’якого «р» типове для всіх представників даних говірок, не виключаючи і місцевої інтелігенції. Те саме явище бачимо ми і в кінці складу: Хáр’’кова, ч’отир’’мá, п’ір’’йа, подв’ір’’йа і т.п.

2. Зберігає м’якість також «р» перед голосними:

кур’’ін’, ч’ір’ін’, гр’áдка, гр’’áз’, гр’’ýкнути, пор’’áдок, і т.п. але рáзом, грýди, чəрəдá, брáт, грáмота і т.д. /споконвічно твердий «р» зберігається/. В слові комóр’’а мякість «р» могла виникнути як гіперизм в говірках, що менували з місцевостями де «р» перед «а» стверділо, у всякому разі вже акад. Соболевський висловив думку, що це пом’якшення неорганічне[1]. Слід зауважити, що це слово з м’яким «р» однаково поширине у всіх поколінь населення цих районів і переходить, як і слово кошáр’а, навіть в м’яку групу іменників /у комóр’’у, у кошáр’’у і т.п./. У представників же старшого покоління /Ф.А. Кукси із Тимківки, М.І. Грабаря з Кислівки, З.Кудія з Просянки, Донцової, Х.Ревуцької з Петропавлівки «р» /м’яке також в словах гр’áд, гр’анúц’’а, р’áма[2]/.

Збереження м’якого «р» у представників молодшого покоління села в слові комóр’а, можливо, можна пояснити тим, що вони вийшли з активного словника мало вживаються в сучасній мові, отже і зберігають традиційну форму, одержану від старшого покоління.

Проте слово гр’анúц’а, що часто вживається не лише в мові старшого і середнього, а і в мові молодшого поколінь /3 із 14 інформаторів молодшого покоління і біля 70% старшого і середнього покоління/ ніби заперечує цю думку.

$\widehat{дз}$. Африката $\widehat{дз}$ в говірках даних районів зустрічається, по-перше, на початку невеликої групи слів:

$\widehat{дз}$’в’ін, $\widehat{дз}$éркало, $\widehat{дз}$’юрч’áти, і вивідних з цих слів;

по-друге, внаслідок асиміляції зубного приголосного «д» до наступного «с» суфікса –ський:

л’ý$\widehat{дз}$’’с’’кий, горо$\widehat{дз}$’’с’’кúй, сус’í$\widehat{дз}$’’с’’кий або до «ц» в числівника на -дцат:

одúна$\widehat{дз}$’’цат’, двана́$\widehat{дз}$’’ц’’ат’, двá$\widehat{дз}$’’ц’ат’ і т.д.

---

[1] Соболевскиц, А.И. Очерки из истории русского языка, К., 1884, стр.114.

[2] ДК ХДУ, №№12/52, 11/51, 6/46, 18/58, 7/47, 20/59, не пронумеровані записи тт. Білоконь /Кисл./, Коваленко /Прос./, Єфіменко /у/, Квочки /Сеньк./, Чашки /Мон./, Бутенка /Кисл./.

Щодо дз на місці давнього сполучення «гв» /з «г» проривним/, то акад. О.О. Шахматов вважав можливим відносити його появу ще до спільнослов'янських звукових законів[1]. До цього ж періоду відносить він і появу чергування дз-з в цих формах, а «чергування ʒ̆z і zv в словах ʒ̆vizda і zvizda мало наслідком появу замість zv в деяких діалектах: пер. діалект: малор. дзвір, дзвін, дзвонити, дзвяга, дзвякати і т.д.»[2]. Але, можливо, що підсилення початкового «з» в дз на початку слів був одним із фонетичних законів окремих говірок української мови. До такої думки схиляється зокрема О.О. Потебня, який указував, що «в слові дзвін, якщо воно не взяте з польського dzvin, дз є підсилення основного східнослов'янського з»[3].

В говірках сіл Курилівки і Колодязної ми спостерегли дз в словах дз'в'ір', дз'в'ір''óк /4 рази/ і роз'дз''áвити /4 рази/[4].

В Тимківці /Ф.Л. Кукса/ кажуть дз''аб /заб/.

<u>Протетичні приголосні:</u>

Протетичні приголосні відомі для наших говірок лише в межах, що є нормою і літературної орфоепії Л.А. Булаховський відзначав, що «спеціально українськими явищами протези, послідовно відбитими в літературній мові, є: 1/протетичне «в» перед наголошеним «у»/ однаково і з «у» і з носового «о»/ і 2/протетичне «в» перед «і» з «о» в нових закритих складах»[5]. Те ж саме ми бачимо і в нашій говірці:

а/ вýж, вýхо, вýлиц'а, вýг'іл', аьо вуг'іл''л''á, вýс, вýл'ік або вýлик.

б/ в'ін, в'іс', в'іл'хи, в'іўц''á.

Однак слід зауважити, що в говірках Куп'янського і Дворічанського районів помітні вагання у вживанні форм з приставним «в» перед наголошеним «у». Поряд з зазначеними формами з приставним звуком ці слова можуть вживатися і без такого призвуку:

ýлиц''а, ýхо, ýг'іл'л'а, форми з протетичним «в» становлять біля 64%, отже є все є таки панівними.

Слово гóстрий вживається лише з приставним звуком.

Акад. Булаховський висловив думку, що приставне «г» в слові

---

[1] Шахматов, А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии, вып.II, Петроград, 1915, стр.105.
[2] Там же.
[3] Потебня, А.А. Два исследования о звуках русского язика, Воронеж, 1866, стор.136.
[4] ДК ХДУ, №№19/61, 22/62, 7/17, записи І.Світличного /Лим./.
[5] Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови». Мовознавство, т.IX, К., 1951, стор.61.

«горіх» відбиває вплив дуже близького за звучанням слова «горох»[1]. Щодо нашої говірки, то, очевидно, внаслідок її змішаного характеру, вона відбиває цікаву суміш різних форм слів горіх і горох: перше вживається як з приставним звуком, так і без нього, а в другому поряд із звичайною формою з початковим «г» ми маємо ще й форму з відпалим «г»[2]. Співвідношення цих форм таке:

гор'íх 35%	горóх 68%
ор'íх 65%	орóх 32%

Можливо, що обидва слова підпадають взаємному впливові.

Щодо форм слова «вогóнь», унормованого в літературній мові з приставним звуком, то в нашій говірці перевага віддається формі «огóн'», яка вживається в півтора раза частіше, ніж «вогóн'».

Чергування приголосних

1. В нашій говірці, як і у всій українській мові, зберігається старе східнослов'янське чергування задньопіднебінних г, к, х, з свистячими з, ц, с. Воно має місце в давальному і місцевому відмінках однини іменників жіночого роду та в місцевому відмінку однини іменників чоловічого роду на приголосний перед закінченням «і» /<Ѣ/. Чергування це дуже старе і виникло з східнослов'янських говірках внаслідок неможливості сполучення задньопіднебінних з голосними переднього ряду. В пізніші часи племінні діалекти східнослов'янської мови, що лягли в основу російської мови, втратили це чергування, в білоруській же і українській мові воно зберігається до наших днів.

рукá – руц'í – на руц'í

ногá – ноз'í – на ноз'í

пор'íг – на порóз'і

Однак, в останній час в нашій говірці під впливом російської мови інколи вживаються форми такого чергування:

у рук'í, Тóл'кі /дав.одн./, у з''б'íрки, на машúнки, с'ір''óжən''ки /дав.одн./

Це явище має спорадичний характер.

2. Однією з особливостей східних районів України /територія колишньої Слобожанщини/ є безпосереднє пом'якшення зубних приголосних в І-й особі однини дієслів теперішнього і майбутнього доконаного часу:

ход''ý, буд''ý, кос''ý, прос''ý, воз''ý, тощо.

Властива ця особливість і говіркам наших районів. Форми з безпосереднім пом'якшенням зубних поширені в мові всіх поколінь, а

---

[1] Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. «Мавознавство», т.ІХ, К., 1951, стор.63.

[2] ДК ХДУ №№18/61, 11/51, 22/62, 18/58

молоді особливо. Поширюються і форми з чергуванням зубних з шиплячими:

ход’’ý, буд’’ý, вод’’ý, сид’’ý, нос’’ý, кос’’ý, прос’’ý, трус’’ýс’, воз’’ý, роскрáс’уйу значно переважають над: хожý, бужý, вожý, сижý, ношý, кошý, прошý, трушýс’, вожý.

Протилежну картину бачимо в формах трəмч’ý, ləч’ý, де переважають форми з «ч» замість «т», тобто там, де ми маємо посереднє чергування, властиве для всіх східнослов’янських мов, хоч зустрічаються і утворення ləт’’ý, трəмт’’ý.

Щодо походження безпосереднього пом’якшення зубних в системі дієвідмінювання, то ще О.О. Потебня указував, що це явище ні в якій мірі не може бути залишком старовини, оскільки вони /ці випадки – Л.Л./ мають місце лише там, де сучасна мова припускає /допускает/ м’який приголосний, але не там, де вимагала його старовинна сова, наприклад, не в дієприкметниках мин. часу пасивних на –єн, тому що є тепер тверде»[1]. Нові форми з зубним в І ос. одн. дієслів виникли по аналогії до інших осіб, де ми маємо зубні приголосні. За це промовляє той факт, що форми з зубними не вживаються в І особі, якщо в інших особах маємо шиплячі. Так, наприклад, не вживаються форми каз’’ý, пис’’ý тощо.

Комбінаторні зміни приголосних

В говірках східних районів Харківської області дзвінки приголосні в кінці слова або складу дещо послаблюють свою артикуляцію, а зрідка навіть підлягають повному оглушенню:

а/ бат’íг, кн’’áз’, пəрəв’íз, дýб, р’íг, сáд, н’íж, гóд, насáд, м’íд’, б/ дорóжка, стéжка, грабкý, парубкý, швýдко, солóдкий, вóгкий, п’іттóка, п’ітпéрти, глýбш’ій. Не виключені і випадки повного уподібнення дзвінкого приголосного щодо голосу до наступного глухого:

вóхкий, стéшка, пəрəвóш’ч’ик, пáрупков’і, р’ітке́, дупкý, т’’ахтý, бойаскýй, крат’комá, але ці випадки поодинокі, ззявляються спорадично і є швидше тенденцією, ніж закономірністю.

Послідовному оглушенню перед наступним глухим приголосним підпадають лише звук «з» в складі прийменника або префікса, та звук «д» в тій же позиції /значно рідше/:

б’істáрка, б’іс сəстрý, с кáждим, с садóч’ка, с тóбойу, чəрəс’с’ідéлəн’, спéреду, роскладáйут’, с цв’іт’íý і т.д. открýтий, откопáли, отхóди тощо.

3. Значно послідовніш відбувається одзвінчення глухого приголосного хоч в середині слова воно і обмежується невеликою

[1] Потебня, А.А. Два исследования о звуках русского языка, 1886, стр.125.

кількістю слів:

молод’’ба́, к’із’’ба́, про́з’’ба, əǫза́мən, п’ід’д’іс’’а́т і т.п.

Більш помітне одзвінчення кінцевого приголосного під впливом початкового дзвінкого приголосного наступного слова:

йаǫ зза угла́, йаǫ з в’ідра́, т’і́ǫ буў, п’і͡дж’з, глини, мабуд’’би, на́жбрат, н’іǫ го́роду, деўйад душ, пеззлий і т.п.

При визначенні умов одзвінчення кінцевого глухого приголосного перед початковим дзвінким наступного слова необхідно враховувати ритмомелодійні умови, а саме, одзвінчення відбувається лише у випадку, коли дані слова тісно поєднані у вимові[1].

Одним з найбільш поширених випадків асиміляції є в нашій говірці асимілятивне пом’якшення зубних з, ц, с під впливом наступного м’якого приголосного:

з’м’ійа́, с’’л’ід, з’’в’ір’, с’’н’іг, пос’’л’ід, с’’т’іл, ц’’в’істú, ста́р’іс’’т’, ч’а́с’’т’, ш’іс’’т і т.д.

Перед кінцевим м’яким приголосним може пом’якшуватись, крім названої групи, ще звук «р»:

ска́тəр’’т’, тве́р’’д, сме́р’’т, С’в’атого́р’’с’’к і т.п.

Про асиміляцію приголосних щодо місця і способу творення в говірках східних районів Харківської області можна сказати, що це явище не становить значних відмінностей від української літературної мови.

1. Перш за все можна відзначити асиміляцію в сполученнях т’’с’ в
дієслівних формах. Це сполучення внаслідок регресивної, а потім прогресивної асиміляції перетворюється в ц’’ц:

хо́ч’əц’’ц’а, ч’ва́нəц’’ца, жу́риц’’ц’’а, нəсе́ц’’ц’’а, дúўл’’ац’’ц’’а, доч’ита́йуц’’ц’’а, налива́йуц’’ц’’а, цура́ц’’ц’’а, по́л’’зувац’’ц’’а, журúц’’ц’’а.

2. «д» в складовій частині числівників на –дцать переходить в дз:

одúн’’а͡дз’ц’’ат’, двана́͡дз’’ц’’ат’, два́͡дз’’ц’’ат’

Те же саме відбувається з «д» перед «с»:

горо͡дз’’с’’кúй, зв’і͡дз сə, л’ý͡дз’’с’ка, по͡дз со́нухи…

ЗЖ – жж: ж’ж’інкойу, іжжəнú, рожжилúс’,

ЗШ – шш: шширо́ким, ш Шурко́м,

ТЧ – чч: ч’ч’е́, кв’іч’ч’а́стий, корúч’ч’атко,

---

[1] Про значення ступеня поєднання двох слів у вимові при фонетичних явищах на межі слів дивись Богородицький, В.А. Некоторые явления ассимиляции согласных в говоре деревни Белой. Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР т.СІ, №3, 1928, стор.164.

ТЦ – ц’’ц: на ла́ц’ц’’і, і в ха́ц’’ц’’і

СЧ – шч: хрэш’ч’а́тий, П’іш’ч’а́на, ву́ш’ч’ий

ЗЧ – жч: пэрэво́ж’ч’ик, рож’ч’иш’ч’а́йаут’,

ШС – с’’с: же́нис’’с’’а, роспу́суйэс’’с’’а,

ШШ – тч – чч: бага́ч’ч’а, лу́ч’ч’э,

ДШ – джч: моло́д͡жч’ч’ий, соло́д͡жч’чий, шву́д͡жч’ч’э,

ЗШ – жш – ЖЧ: найну́жч’ий, блу́ж’ч’э, ву́жч’ий.

Дисиміляція в групах приголосних, як і асиміляція, має переважно регресивний характер і не становить в говірках східної Харківщини чогось особливого або невідомого в інших говірках південно-східного наріччя.

1. Широко відомий дисимілятивний перехід «ч» в «ш» в сполученнях «чт», «чн»:

а/ пошти, поштивий, пошта,

б/ смашну́й, бэспе́шний, пом’ішну́к або помо́шник, кл’у́шник, рушну́к, нэ с’’т’’о́шна /не сточна вода/, бур’’а́шна, наро́шнэ, йа́шна, йа́шнишчэ, убо́рошна, наконе́шник, со́йашник, сойашнэч’ин’’н’’а, в ове́шнику, пшэну́шнишчэ, зажу́тошний, гре́шна /гречана/, все́ношна і т.п.

2. Сполучення «сс», очевидно, по аналогії до форм типу ста́р’іс’’ц’, ра́д’іс’’ц’, ста́р’іс’’ц’’у, ра́дос’’ц’і, може розподібнюватися в с’’ц’’: к’іс’’ц’’а́, воло́с’’ц’’а.

3. «ЧШ» розподібнюється в «кш»: ле́кшэ, доро́кшэ.

4. «д’’б» переходить сполучення «йб» в слові сва́йба. В мові Івана Зиновійовича Кудія 1864 року народження /з Просянки/ зафіксована також форма «уса́йба».

5. В мові старих людей і певної частини людей середнього віку дисиміляції підлягають також незвичні для української мови сполучення приголосних в словах іншомовного походження: «мб» переходить в «йб» в словах бо́нба, конба́йн і вивідних. «кт» переходить в «хт» в словах до́хтар, тра́хтор, і у вивідних, як і в рідному слов’янському слові «хто».

Отже, підсумовуючи огляд фонетичних особливостей говірок східної Харківщини, можна встановити, що:

1/ Фонетичні особливості наших говірок свідчать про південно-східний тип цих говірок. За це промовляють як відбиття основних фонетичних законів української мови /Ѣ= і, о, е в нових закритих складах – і, старі ы, и злились в один звук – и і т.д. /, так і деякі дрібніші діалектні риси /помірне укання, відсутність ствердіння кінцевого р, передача ф як хв., звуження «и» після шиплячих, задньопіднебінних і «й» тощо/.

2/ Однак невелика кількість фонетичних ознак свідчить про не

однократне походження населення цих говірок, отже і про неоднорідний склад говірок. Про участь представників південно-західного наріччя можуть свідчити передача в певній групі слів а через ї /дес'їт'/, наявність форм «сва́л'ба» і «здоро́ўл'а», оглушення кінцевого приголосного, прогресивна асиміляція щодо глухості і т.п.

3/ Деякі особливості, які ми відносимо до явищ гіперизму /розширення «у» в «ѡ», пом'якшення «р» перед «а» в словах гр'аницц'а і т.п./, а також передача в деяких словах ѣ через «е» /бэда́, пэсо́к/ вказують на близьке сусідство деяких говірок наших районів до південно-західного /розширення у, пом'якшення «р» перед «а»/ та північного /незвична передача ѣ, і те ж пом'якшення «р»/ наріч.

4. На новому місці говірки щодо фонетичних рис в основному нівелювались. Переваги дістали говірки, що були ближчі до національної мови, інші говірки майже зовсім зникли в них, залишивши по собі лише незначні фонетичні релікти.

5. Фонетичні риси переможеного діалекту не так легко відмирають. Ще й досі широко відоме помірне укання, м'яке «р» в кінці складу або слова, передача іншомовного «ф» через «хв», відсутність чергування зубних з шиплячими в І особі однини теперішнього часу дієслів. Досить стійке і ледве чи не ростуча категорія звуження «и» після шиплячих, задньопіднебінних і «й».

Такі особливості як помірне укання, пом'якшення попередніх зубних приголосних голосним «і» /< о/, м'яка вимова «ч» широко розповсюджені в українській мові і конкурують навіть з нормами літературної орфоепії.

Отже, як бачимо, процес нівеляції говірок і створення загальнонаціональної мови є надзвичайно складним і поступовим.

6. На фонетичну систему говірок Куп'янського і Дворічанського районів справляють значний вплив російські говірки як сусідніх районів областей РРФСР, так і російських сіл досліджуваних районів. Цей вплив позначається головним чином, на рефлексі старих о, е в нових закритих складах, передачі ѣ через е в певній групі слів, вживанні незначної групи слів з не повноголоссям. Однак ми не схильні розглядати ці явища як порушення фонетичної системи наших говірок і створення нової системи, яке могло б свідчити про переходовий характер діалекту цих районів. Більшість цих явищ є або прямими лексичними запозиченнями з російської мови /як це ми бачили на прикладах рефлексації ѣ і неповноголосся/ або свідчать про значний вплив двомовності населення, яке часто вставляє в свою мову слова в російському фонетичному оформленні, оскільки це не заважає потребам спілкування.

7. Загальний висновок: фонетична система говірок східної Харківщини за своїм типом південно-східна полтавського типу в незначною домішкою діалектних рис інших наріч або говорів.

Глава II
ГРАМАТИЧНА БУДОВА

Граматична будова говірок східної Харківщини дуже близька до граматичних особливостей літературної мови. Але все ж вона має деякі факти, цікаві для мовознавства. При розгляді граматичної будови наших говірок ми дозволимо собі більш докладно зупинятися на явищах, що відрізняють ці говірки від літературної мови, а також на явищах, які не знайшли ще достатнього висвітлення в літературі. Менш детально в розділі говориться про загальновідомі факти.

Відмінювання іменників

І відміна

Іменники першої відміни в говірках Куп'янського і Дворічанського районів відмінюються, як і в літературній мові. Цікаву особливість становить лише форма давального і місцевого відмінків однини іменників з основою на задньопіднебінний. У цих іменників в формах давального і місцевого відмінків однини часто спостерігається відсутність чергування задньопіднебінних к, г, х з свистячими зубними ц, з, с перед закінченням, що походить із старого ѣ:

нə булó ў лáўки; а там на əтажéрк'і; ч'ого ти ў шáпки сидúш?; лавошник був у лáўки; вона ш робит' у молоч'áрки; в'ін тəпéр у Митрофáноўйки / кол/; шчо сѡс'ýра ос'п'івáў у свойíй зо'íрки…. /Кисл./.

Це явище поширене у всіх говірках наших районів. Можливо, що з'явилось воно не без впливу російської мови, але воно відбиває, як нам здається, тенденцію живої мови до уникнення архаїчного чергування задньопіднебінних з свистачими зубними, про що буде йти мова також при розгляді місцевого відмінка однини II відміни.

II відміна

Родовий відмінок однини

Для родового відмінка іменників чоловічого роду однини в слов'янських мовах характерна наявність паралельних закінчень –а, –у. Цей паралелізм в закінченнях з'явився внаслідок поширення закінчення родового однини основ на певні семантичні категорії іменників чоловічого роду о-основ[1]. На значення лексичного змісту іменників чоловічого роду для морфологічного оформлення в родовому відмінку однини свого часу вказував Буден-де-Куртене: «Стародавніми чисто морфологічними відмінностями скористались

[1] Про причини і закономірності цього явища в слов'янських мовах див.ст.Л.А. Булаховського «Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах», «Мовознавство», 1936, № 8, стр.49-69.

для зовсім інших, семасіологічних цілей. Досить вказати на розподіл закінчень Ab.-Gcn.s.m.-а і –и /у/ в мовах російських, польських і т.д., закінчень, що походять із типів 2 і 3, але пов'язаних тепер з відтинками значень даних іменників»[1] .

З погляду історичної давності є підстави відносити це явище до дуже давніх часів. Академік О. І. Соболевский вказує на поширення закінчень –у на іменники о-основ уже в Ізборинку Святослава 1073.[2]

В сучасній українській мові закінчення – у в родовому відмінку однини поширюється на велику кількість іменників ІІ відміни чоловічого роду, які звичайно класифікуються за такими основними групами[3]: Ій/ назви речовин, маси, матеріалу. 2/ збірні назви. 3/ Назви установ, закладів і різних організацій. 4/ Переважна більшість слів на означення просторових понять. 5/ Назви явищ природи. 6/ Назви різних почуттів. 7/ Назви різних процесів, станів, властивостей, різних формацій і явищ суспільного життя, взагалі узагальнюючі і абстрактні назви. 8/ Значна група слів іншомовного походження, що не підлягає певному визначенню. 9/ Власні географічні назви, крім назв міст і інших населених пунктів.

Відповідні до цього групи маємо ми і в говірках східної Харківщини:

1. Назви речовин, маси, збірні поняття:ме́ду, са́хар'у, п'іску́, д'о́гт'у, кипйатку́, к'іс'ілу́, аləба́стру, пу́ху, л'о́ду, л'о́ну, гл'о́ду, йачме́н'у, барв'і́нку, бəз мо́зку. Ланков'і і колгоспниц'і р'адовії получ'или це́нтнəра по три, а йе і по ч'отир'і сахар. /Кисл. Марченко І.С./ к'іо'іл'у потом подали /П.П. Ревуцька Х.М./ А там буў кушч' дəрəзи і гл'о́ду, а з'в'ітти сайгак ви́скоч'иў /Тимк./

2. Назви установ.

З го́с'пітал'у, колгоспу, з база́р'у. Раз. Прислав з го́сп'італ'у, напис а́ў, що ра́нəний у ру́ку /Кіндр. Шрамко О.П./ У них у праўл'ін'н'і колгоспу хлопц'і бойов'і. / Кур. Глушко М.Д./ Йа з база́р'у сумку перла: / П.П. Ревуцка Х.М./

3. Слова на означення просторових понять:

с'в'іту, сте́пу, йору, бро́ду, с того бо́ку, до двору, до ту́ну. Дивимос', сунут' н'іиц'і…а броду нə знайдуть /Кисл. Т. Питушко/. …бо там, коло того йару, мəн'і, пока́зуйəц'ц'а кωл'іно / Тимк., Кукса Ф./.

---

[1] Будуен-де-Куртене, Заметки об изменяемости основ склонения, в особенности же об их соращении в пользу окончаний, РФВ, т XIVII, 1902, стр. 246

[2] Соболевский, А.И. Лекции по ист. Русского языка. Казань, 1888, стр.121.

[3] Класифікацію подаємо за «Курсом суч.укр. мови» за ред.. Л.А. Булаховського, т І, 1951 р., Київ

4. Назви явищ природи:

до́шч’эку, п’іс’л’а дош’ч’у́, од в’ітру, до гро́му, оги’у́. До первого гро́му зэмл’а нэрозмэрза́йэц’ц’а / Кисл. Гробарь М. І./…а тод’і нэнлу́боко ву́орати піс’л’а дош’ч’у́ пэрэволочити і пос’і’’йати. /Тимк. Кукса Ф.А./

5. Назви почуттів, стану:

до сну́, б’із о́ддиху, су́му, стра́ху, п’іс’’л’’а пэрэворо́ту, проти мо́ру.

Тωд’і ж ото йаǫ д’ілили зе́мл’у п’іс’л’а пэрэворо́ту, на мойє с’іме́йство упало двана́дз’ц’ат’ дэс’атин. /Прос. Кудін З.І./…а м’ій чолов’ік робит’ зранку до веч’ора б’із о́ддиху, виполниў б’іл’п двох норм. /Кіндр. Шрамко О.П./

6…. М’іл’іо́ну, доходу.

В прошл’ім году́ колгосп получиў б’іл’ш міл’іо́ну доходу /Кіндр. Шрамко О.П./

Іменники, що приймають закінчення –а, за своїм значенням відповідають групам, встановленими в літературній українській мові.

1. Назви встот, власні імена і призвища: у д’а́д’ка, д’іда, до ба́т’ка, у чо́лов’ка хоўраха́, ко́тика, у Сэме́на, Пархо́мэнка,….с’п’іва́ли, у ко́тика і мишки грали. / П.П., Кл. Ляшенко/….знайшли пйат’но́р’іў хоўраха́ /Ц.Ц./ Во уремйа гражданс’койі войни ішли бойі, конниц’а Пархо́мэнка вигнав Махна́. /Гус. Кривохижий г.І./. Прийіждж’а́йцт’ до мого ба́т’ка і ма́тэрі. / П.П. Ревуцька Х.М./.

2. Назви речей і предметів:

Камо́да, з ро́та, с клубка́, с холста́, со́йашника, з бур’ака́, п’іджж’ач’ка́ от куш’ч’а́, хл’іба… а у неї з рота слу́на клубко́м. /П.П.Ляшенко Клава/. Ран’шэ со́йашника нэ с’ійали /Кіндр. Книш О.Н./. Ни знали яǫ бур’ака́ о’ійати…до ч’о́го темн’і були. /Кіндр. Книш О.Н./.

3. Назви деяких приміщень:

магаз’іна, с клуба, з барлога́, з го́рода, з ла́гэр’а….а з барлога́ с свого йак вискочит’ мэдв’ід’ / ПП. Ляшенко К./ Йа бачила йаǫ з магаз’іна лэт’іли…реч’і. /Кисл. Питушко Т./.

4. Назви міри,часу, ваги.

З гэкта́ра, ме́тра, сант’імэтра, м’іс’ац’а, до лу́пн’а, до ве́ч’ора, до понэд’ілка, к’ілогра́ма, центнэра і т.п. …і дано значит’: /по три ‿дз ц’ат’і шіс’д’дэс’а́тих з гэкта́ра. /Кисл. Марченко І.С.

Получили уже по п’іўтора́ к’ілогра́ма.. /Кол./

5. Назви міст і населених пунктів:

З Ха́р’кова, с Ку́пйанска, с Прист’іна.

Деякі слова чоловічого роду ІІ відміни мають в нашій говірці в родовому однини вагання між закінченнями –а і –у. Нами відзначені

форми наро́да – наро́ду, огн’у́ – огн’а́, м’іл’іо́ну – м’іл’іо́на. Форми з –а в цих словах зустрічаються дуже рідко: «народа» записано І раз в Петропавлівці від Донцової Федори Самійлівни, ’м’іл’іона в Тимківці від О.В. Тимки. Форма ж ’доогн’а відзначена П.І. Івановим в записах прислів’їв[1] Ці поодинокі випадки, здається можна вважати за наслідок впливу російської мови, де вживання форм з –у значно обмежене, порівняно з українською мовою.

Давальний відмінок однини

У давальному відмінку однини іменників ІІ відміни чоловічого роду в говірках Куп’янщини переважають закінчення –ові, –єві, що, як і закінчення – у в родовому однини цих іменників, є наслідком впливу колишніх іменників основ на іменники +о – основ: ба́т’ков’і, бра́тов’і, жəнихо́в’і, коне́в’і, д’і́дові, вəдмəдеві, това́ришəв’і, л’і́сов’і, ду́бов’і, бəрəтко́в’і і т.п.[2]

Тωд’і́ запр’ага́йут ко́н’ій і йідут’ поклон’а́ц’ца бат’ков’і і ма́тəр’і. / П.П.,Ревуцька Х.М./

….кажə, це ти д’і́дов’і моро́зов’і так сказ а́ў, щоб в’ін зробу́ў. /П.П., Ляшенко Клава/.

Вона под’а́кувала вəдмəде́в’і і п’ішла додо́му / П.П., Кл. Ляш/.

Значно рідше зустрічаються в давальному відмінку однини іменників ІІ відміни чоловічого роду закінченням –у: кон’у́, това́ришу, ду́бу.

Рабо́тайəмо упорно і кон’єшно, виполнима обйаза́т’ілство, да́нə това́рищу Стал’іну. /Кисл. Марченко І.С./.

З даних діалектичного кабінету Харківського університету, зібраних експедиціями 1949-50 рр. в Дворічанському і Куп’янському районі можна встановити, що форми з закінченням –ові охоплюють біля 90% всіх випадків вживання форм давального відмінка однини від цієї категорії іменників. Значно більш поширене закінчення – у в пісенній мові, де вибір морфологічних форм може бути обумовлений ритмом, розміром і т.п. особливостями віршованої мови. Так в піснях, надрукованих П.Івановим[3], зустрычаемо форми «садо́чку, пок’ійнику, козач’е́ньку, това́ришу’ поряд з дідові, /двічі/, ба́т’кові /тричі/, моро́зові. Співвідношення цих форм в піснях:

8 /–ові/ 6 /–у/

---

[1] Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате «Харьковский сборник», 1889, вып.3, стр. 62.

[2] Вєтухова відзначає перевагу закінчень – ові,-єві і в овірці сл.. Олексіївки. Див. цит,працю, ст..ст. 308,309

[3] Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купанского уезда. Х, 1907

Закінчення –ові /–ови/ для давального відмінка є характерною рисою південних наріч української мови. На це вказують праці К. Михальчука, І. Зілинського: «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе», а також матеріали з різних говірок української мови, друковіні в дореволюційних і в сучасних періодичних виданнях.

Перевага закінчень –ові, –єві над –у, –ю віддається в говірках Полтавщини[1]. Давальний на –ови, –єви був властивий і для говірок, що лягли в основу мови російської народності і повне заступлення їх закінченням –у відноситься до періоду після XIV століття[2]. Отже поява закінчення – ови в давальному відмінку іменників – о-основ є давнім спільноруським явищем, відзначеним вже пам'ятками XI століття. В процесі історичного розвитку східнослов'янських мов в російській мові перевагу дістало закінчення о-основ, в діалектах же, що лягли в основу української національної мови перевага залишилась за закінченнями –у основ, хоч при цьому і допускаються поодинокі паралелі з закінченням –у. Перевага закінчень –ові, –єві над –у, –ю в українській мові відбувається вже пам'ятками XVI-XVII сторіч[3], де закінчення у-ю вживались майже виключно у випадках, коли мова не має слів і зворотів народної мови.

Місцевий відмінок однини II відміни

Місцевий відмінок однини іменників II відміни в говірках східної Харківщини не становить відмінностей від української літературної мови, що відбиває в основному стан провідного, полтавсько-київського діалекту, з яким основними особливостями зберігаються і говірки.

І. Основними закінченнями, що охоплюють всю масу іменників II відміни у місцевому є –у та –і – паралелізм, що утворився як результату все того ж процесу пере розділу іменників за родами, а не за ознаками основи /процес цей почався біля XI ст.[4]/

Так, ми маємо в наших говірках /найчастіше під наголосом/: на каждωму шагý, у л'ісý, ў майý, у 48-óму годý, на в'ікý, на бωкý, на бикý, на тωкý, у холодкý і т.п. і ряд інших іменників: в листóпад'і, у лúпн'і, на гор'íш'ч'і, в коридóр'і, у тəáтр'і, у дупл'í, у маслозавóд'і, в

---

[1] Укр.діалектол.збірн.кн.2, К., 1929,стор.174

[2] Див. А.И. Соболевский, лекции по ист.русск.яз. Киев,1888, стр.121-122, П.Я. Черных Историческая грамматика русского языка, Учпедгиз, 1952, стр. 164-165; П.С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, изд. МГУ, 1953, стр. 70-71.

[3] Шимановский, Очерки….,стр. 65-66

[4] Див. Соболевский А.И. Лекции по ист. Русск.яз,1888 г.,стр 122. А. Кримський Українська мова, в кн.. О. Шахматова і А. Кримський «Нариси з історії укр..мови», 1924, ст..102.

пóл’і, в двор’і, в сэл’í, у клýб’і, у плýз’і, у сувóйі, на сóн’ц’і, на базáр’і, у куш’ч’í, в колгóс’п’і, у цéнтр’і, на нéб’і, на нож’í, в рóт’і, у ч’авун’і, на дн’í, на порóз’і, на т’ім бóц’і, на кáм’ін’і і т.п.

Паралелізм закінчень у місцевому відмінку однини іменників ІІ відміни відомий не лише українській, і а російській мові. Причому в говірках російської мови закінчення, –у поширене значно більше[1], ніж в літературній російській мові, де за ним залишилась лише функція «місцевого» відмінка, тобто місцевого, що означає місце. Та і в літературній російській мові в період її становлення закінчення –у в місцевому відмінку було поширене значно більше, ніж зараз, але пізніше за норму літературної російської мови було визнане закінчення –е, /з ѣ/, а для –у була відведена вузька сфера вжитку.

В українській мові закінчення – у поширене нарівні з –і не має семантичного значення. Розмежування у вживанні різних закінчень носить морфологічний характер. Однією з причин широкого розповсюдження закінчення – у може бути уникнення живою мовою чергування задньопіднебінних з свистячими перед «і» /<ѣ/[2]. За це, здається промовляють дані літературної мови[3], про це свідчать і говірки східної Харківщини, де форми з чергуваннями ми маємо у словах, що здавна вживаються в мові в такій формі: у плýз’і, на порóз’і на т’ім бóці або є книжними запозиченнями: у 29-ім рóц’і, на коўчéзі, переважна ж більшість слів з осоновою як суфіксально, так і чистою на задньопіднебінний має закінчення –у: на каждому шагý, на в’ікý, на бикý, на вэрстакý, на тωкý, на бωкý, у холодкý, у стаўкý, у м’ішкý, у куткý.

Таке ж закінчення приймають власні географічні назви: у Бэрэсткý, –у Староб’éл’с’ку, у М’іне’ку.

2. Крім цих закінчень, в місцевому відмінку однини може вживатися також закінчення –ові /–єві/. Але цю флексію можуть приймати, головним чином, іменники на означення осіб: при бáт’кові,

---

[1] Див.Кузнецова П.С. Историческая грамматика русского языка, изд МГУ, стр. 74; Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка, Учпедгиз, 1952,стр. 166-167

[2] Цю думку висловлював Шимановський в «Очерках по истории руських наречий, Варшава, 1893, стр. 68.

[3] Див. Курс сучасної укр..мови, 1952, т І стор. 44: «В іменниках чоловічого роду з суфіксами –ок,-ик,-ак,-як, а також тих, що закінчуються в називному відмінку однини на –ви,-ли,-си, і в іменниках середнього роду з суфіксами –к/о/і –ськ/о_ - лише закінчення –у /приклади/. «У безсуфіксних іменників чоловічого роду – переважно – і, але винятки з наголошеними закінченнями. «на моху, на снігу, у соку». Виняток з іменників середнього роду, що заголом мають закінчення –і /»у лихові»/

на бра́тов’і, але по су́ну. Закінчення –ові в місцевому відмінку однини поширилось, очевидно, під впливом давального відмінку відповідної парадигми.

Родовий відмінок множини II відміни

Родовий відмінок множини іменників II відміни не становить в наших говірках значних особливостей порівнянно з літературною мовою. Основним закінченням для іменників чоловічого роду є закінчення –ів /з –овъ/, що поширилось на чоловічу відміну з парадигми іменників Ъ-основ. Причина запозичення цього закінчення висвітлена вже в літературі і полягає в прагненні уникнути омонімічності називного відмінка однини і родового множини іменників о-основ.

д’івəр’іў, гарбуз’іў, бур’ак’іў, чавун’іў, уро́к’іў, мужик’іў, гром’іў, бик’іў, голуб’іў, кум’іў, вол’іў, лан’іў, н’імц’іў, дн’іў, син’іў, сад’іў і т.п.

Іменники середнього роду і невелика група іменників чоловічого роду, що часто вживаються при числівниках, мають в цій формі нульову флексію: п’іс’ом, р’а́дəн, до́бриў, л’іт, коле́с, в’і́кон, сəл’а́н, город’а́н, с’ім де́н, сороǫ го́д, пйаддə’а́т к’ілогра́м, вос’му́ гəкта́р, ч’об’іт тощо.

Іменники на означення часу або міри можуть мати паралельні форми: з закінченнями і без нього – в залежності від місця числівника і від змісту. Закінчення –ів виступає найчастіше у випадках, коли вказується приблизна кількість: год’іў, оду́надз’ц’ат’, гəкта́р’іў, во́с’ім, год’іў з двана́дз’ц’ат’, год’іў тру́ста, дн’іў пйа́т’, але с’ім де́н, сороǫ го́д, з вос’му́ гəкта́р і т.п.

Закінчення –ів зрідка може поширюватись також на поодинокі іменники чоловічого роду, що в родовому множини мають закінчення –ей. Так в Синисі відзначено форму го́с’т’іў, в Богуславці ’ко́н’іў. Подекуди таке закінчення можуть приймати і іменники жіночого роду. З цієї категорії найбільш поширеною є форма ’баб’іў’, в Синисі записано ’сестр’іў’, в мові Клави Ляшенко з Петропавлівки записано ’но́р’іў /4 рази/ і «На́год’іў» /тричі/. Таке поширення закінчень –ов на інші відміни характерне і для говірок російської та білоруської мов[1].

Нарешті, цікавим явищем э наявність форм «ко́н’ій» і «гро́ш’ін» в мові багатьох представників Куп’янських говірок[2]. Ці форми відзначено у 14 представників говірок в Богуславці, Пристіні, Кіндрашівці, Сенькові, Синисі, Кислівці, Гусинці, Петропавлівці.

---

[1] Див.Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка изд.МГУ, 1953,стр. 77-78

[2] Наприклад, матеріали ДК ХДУ, №№ 16/61, 18/58, записи тт.. Квочки /Сеньк/, Бутенка /Кисл./, Кравчуна і Півненуо /П/П/ і інші

Причому 6 раз у представників старшого покоління, 5-у молодшого і тричі у середнього. Форми «гостий», «коний» відомі говіркам південно-західного наріччя української мови. Вони відзначалися ще Я. Головацьким /«Розправа о языке южнорусском» /, про наявність таких форм говорить проф. Л.А. Булаховський[1].

В. Шимановський відзначає форми разій, грошій, людій, коній, які він вважає графічною заміною –ей, в пам'ятках XVI-XVII ст.ст.[2]. На нашу думку, ці форми в наших говірках не стоять у зв'язку з формами гусий, крылый, свыный і т.п., відзначених Отроковським для говірок сю Кобилівки на Поділлі, та людей, очый, відзначених Яцимірським для говірки с.Стара Ушиця, а є контамінацією форм ко́н'іў[3] – ко́нəй, гро́ш'іў – гро́ш'əй які зустрічаються в нашій говірці, чому сприяє також вужчий характер голосного «и».

Орудний, давальний, місцевий відмінок множини

В східнослов'янських мовах вже в добу, зафіксовану пам'ятками письма, відбувався процес заступлення різноманітних закінчень давального, орудного і місцевого відмінків множини різних основ закінченнями іменників а-основ –ам, –ами, –ах. Як саме відбувався цей процес, поки що не досліджено. Але фактом є те, що він почався десь в XIII столітті. Таку думку висловив, виходячи з вивчення пам'яток, О.І. Соболевський, на це пристають і сучасні історики мови /П.С. Кузнєцов, П.Я. Черних, Л.А. Булаховський/. Це явище охопило всі іменники з східнослов'янський мовах. Однак деякі говірки української мови зберігають старі закінчення з різними фонетичними варіантами ще й досі[4]. В наших говірках спостерігаються такі відхилення від загального закону:

І. В давальному відмінку множини іменників ІІ відміни м'якої групи в ненаголошеній позиції можуть вживатися закінчення –ім/з –емъ/:

ко́н'ім, л'у́д'ім, хло́пц'ім, шта́н'ім і т.д.

Так в різних населених пунктах відзначено: ко́н'ім 20 раз із 43 /за віком: старший 9 з 20, середній – 4 з 12, молодший 7 з 11/, л'у́д'ім 13 з 43 /9/20, 4/12, 5/11, хлопц'ім 3 з 43 /старший вік – двічі, молодший – раз/. Крім того, закінчення –їм сожуть приймати деякі іменники

---

[1] Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови, «Наукові записи КДУ», т. V, вип.. І, 1946,стр 87

[2] Шимановський В. Очерки по истории русских наречий, Варшава, 1893, стр. 70.

[3] Див. матеріали ДК ХДУ № 5/45 - ко́н'іў, го́ст'іў, гро́ш'іў

[4] Див. Дурново, Н. Очерк истории русского языка, Госиздат, М.-Л., 1924. стр. 306

pluralia tantum, коли закінчення ненаголошене: шта́н’ім, са́н’ім, л’у́д’ім, д’іт’ім.

Зрідка таке закінчення можуть приймати іменники IV відміни з суфіксом –ат: порос’а́т’ім /Гусинка/, гус’а́т’ім, вут’а́т’ім /Колод./.

Відносно форм типу «д’іт’ім», « на пле́ч’іх» висловлювалась думка, що вони можуть походити з ненаголошених –єм, –єх, які могли виникнути з –ам, –ах. Проте ще припущення не було обґрунтоване і ще й на сьогоднішній день не доведене.

2. В орудному відмінку множини іменників pluralia tantum мають закінчення –ми /з ъми/: з д’іт’му́, двэр’му́, сан’му́, груд’му́, вор’іт’му́, штан’му́.

Таке ж закінчення можуть приймати окремі іменники II відміни чоловічого роду: г’іс’т’ми /8 з 44/, к’ін’ми /39 з 44/.

В селі Колодязна неодноразово доводилось чути ще: з гус’а́т’ми, з вут’а́т’ми, ішов в’ін з д’іўч’а́т’ми.

3. Значно менш поширені закінчення місцевого множини – їх /з Ѣхъ/, що трапляються у тих же іменників: в с’ін’іх відзначено лише двічі /Синиха, Гус./ в гру́д’іх – п’ять раз / Гус. Двічі, Син. Двічі, Прист./ на две́р’іх – тричі /Лим. П, Гус. двічі/ в шта́н’іх – двічі, Кисл.

З іменників II відміни чоловічого роду старе закінчення відзначено лише у іменника «кінь» / «на ко́н’іх» в Лим. І і в Синисі/.

Клична форма

Українська мова, як літературна, так і в говірках, зберігає особливу морфологічну форму для звертання, форму, що одержала назву кличної. В лінгвістичній літературі довгий час точились теоретичні суперечки відносно того, чи є клична форма окремим відмінком, чи лише певною формою для звертання. До речі буде сказано, що це питання і досі не розв’язане в будь який спосіб[1]. В наше завдання в даному разі не входить розглядати це питання і згадано про нього лише для того, щоб указати, що терміном «клична форма» ми користуємось як найбільш вживаним в сучасній лінгвістичній літературі.

Відомо, що російська мова втратила кличну форму, в той час як українська і білоруська зберігають її як живу категорію сучасної мови. Досить поширені ці форми і в говірках Куп’янського і

[1] П. Черных «Историческая грамматика русского языка», Учпедгиз, 1952, тор. 147 – називає цю форму відмінком, П.С Кузнєцов же / «Историческая грамматика русского языка» изд. МГУ, 1953, стор 122 /жає, що це клична форма.

Дворічанського районів як в повсякденній мові: д'ічэнко, Харэтúнко, мáмо, ж'інко, кýмо, тáтку, бабýс'у, сэстрúчко, так і в пісенній мові:[1]

Васúлечку, Васúльку, Ковáлику – брáтику, дóненько, рóженько, дíвко, нéнько, козаченьку, зузу'ленько, вéрбе – вербице.

Чолов'ік мэн'і казаў: «То будэмо, Харитинко, тэпер добрэ жúти» / П./П. Ревуцька Х.М./

А батько йаǫ закрэчúт' : «Бабо, чи ти здур'іла». / П/П, Ляшенко Клава/; А вóна кáжэ: «Іди ти, зайугáнэ» /П/П, Ляшенко Кл./.

Коли біжит' сус'ідз'ка д'ічэна і кричúт: «Бабýсу! Марýс-у ўúло» /П./П, Ляшенко О.Ю./

Як бачимо з прикладів, у іменників жіночого роду і кличній формі, в основному, зберігається старе закінчення –о. В іменниках же чоловічого роду закінчення –є може зберігатися лише у іменників, основа яких закінчується не на задньопіднебінним /дубе, зайугáнэ/. Інші іменники чоловічого роду приймають закінчення –у: /козаченьку, брáтіку, Васúльку тощо/.

<u>IV відміна</u>

IV відміна іменників у східнослов'янських мовах є залишком старої відміни іменників з основами на приголосний. В процесі розвитку мови іменники цієї відміни зазнавали впливів іменників інших основ, зокрема –ь-основ і о-основ. В результаті цього постали сучасні форми цих іменників: ім'я – імені, ім'я, імені і т.д. Українська мова пішла далі по шляху розкладу цієї відміни і уподібнення її до іменників середнього роду II відміни. Про це свідчить той факт, що «Український правопис», затверджений в 1946 р. припускає варіанти для родового відмінка однини іменників типу «ім'я» з суфіксом –ен- і без нього /імені, ім'я/ [2].

Для говірок Куп'янського і Дворічанського районів Харківської області характерною є перевага безсуфіксних форм іменників типу «ім'я» над суфіксальним як в родовому відмінку однини, так і в давальному однини. Ми маємо послідовно форми: íмйа, в'ímйа, т'ímйа, плéмйа, ímйу, т'ímйу, в'ímйу, с'ímйу і т.д. Суфіксальні утворення характерні для мови школярів /Клава Ляшенко з Петропавлівки, Тамара Питушко з Кислівки, Толя Мітін з Колодязної/ і є, очевидно, відбиттям впливу літературної мови. Суфіксальні форми родового відмінка однини для іменника «ім'я» можуть бути наслідком впливу сполучень «колгосп імэні», «школа імэні» і т.п.

Для давального відмінка однини характерні паралельні форми з закінченням –і і х закінченням –у. Однак новоутвореними формами в

---

[1] Див. пісні, надруковані в книзі П. Іванова «Жизнь и повір'я крестьян Купянского уезда».

[2] Український правопис. К., 1946, ст.. 79

повсякденних словах /ім’я, в’ім’я, т’ім’я/ надається перевага. Так форма «ім’йу» зафіксована 38 раз із 43, в’імйу 41 з 43, т’імйу 34 з 43. Слово ж пле́м’я, що носить книжний характер і в повсякденній мові в давальному відмінку майже не зустрічається, відзначене лише в старій, суфіксальній формі /«пле́мені» в родовому і давальному однини/.

Інші відмінки іменників цього типу не становлять відмінностей щодо літературної мови, отже і додаткових коментаріїв не потребують.

Іменники, що в непрямих відмінках приймають суфікс –ят– /тəл’а́, цуцəн’а́, кур’а́, і т.п./ зберігають суфіксальні форми всіх відмінків, крім орудного однини, що знайшло відбиття і в нормах української літературної мови. Однак в селі Кутьківка Дворічанського району нам зустрілись форми родового однини «т’іл’а́», «шчəн’а́».

1. Нийак нə знайду одного шчəн’а́.

Такі поодинокі форми можуть свідчити про тенденцію і цього типу іменників IV відміни до асиміляції II відміни іменників і всієї IV відміни до зникнення як окремого типу відмінювання.

На заключення наведемо зразки відмінювання іменників IV відміни в наших говірках:

Однина

Н. і́мйа	Н. тəл’а́
Р. і́мйа /і́мəн’і/	Р. тəл’а́ти /тəл’а́/
Д. і́мйу /і́мəн’і/	Д. тəл’а́т’і
З. і́мйа	З. тəл’а́
О. і́мйам	О. тəл’а́м
М. в і́мəні	М. на тəл’а́т’і

У множині іменники IV відміни, в основному зберігають старі форми відмінювання:

Н. і́мена́	Н. тəл’а́та
Р. іме́н	Р. тəл’а́т
Д. імена́м	Д. тəл’а́там /–ім/
З. імена	З. тəл’а́т
О. іменами	О. тəл’а́тами /–ми/
М. в імена́х	М. на тəл’а́тах

Слід відзначити, що іменники з суфіксом –ен – в живій мові у множині за винятком слів «в’ім’я», « ім’я», рідко зустрічаються. Іменники ж другого типу в поодиноких випадках можуть мати закінчення –їм / з старого –омъ/ в давальному відмінку / відзначено в Кіндратівці: порос’а́т’ім/, і –ми /з старого –ьми/ в орудному множини: з гус’а́т’ми, с кур’а́т’ми/ відзначено в Колодязній у Т.Т. Чиркової/.

Морфологічні залишки двоїни

Говірки східної Харківщини, як і багато інших говірок української мови, зберігають деякі морфологічні залишки двоїни. Про наявність цих рудиментів неодноразово вже говорилось в літературі. Проф. Л.А. Булаховський вважає, що деякі залишки двоїни властиві навіть мові представників літературної мови і робить висновки, що «нормалізація сторону повного відмовлення від двоїни власне випередила в цьому відношенні справжній стан речей у провідному діалекті та його говірках[1].

І. Закінчення двоїни зберігають при числівниках два, три, деякі іменники І-ї відміни, рідше середнього роду. Там нами відзначені форми дв'і ха́т'і /Кисл., Бог., Кіндр., Тимк., Гос/ дв'і л'ітр'і /Колод., Кіндр./, дв'і в'ідр'і́ /Кисл., Гус/, дв'і /три/ пар'і́ /Колод., Гус./, три хл'ібúн'і, дв'і п'ідво́д'і.

0. А йа йду – дв'і ба́б'і /Двор./

1. У них дв'і ха́т'і чəрəс' с'іни /Кур./.

2. Ви б ото над'іва́ли дв'і па́р'і ч'ýлок. /Кол./

3. Коли йа: була пйатна́дз'ц'ати л'іт, то поган'а́ла бик'іў по три па́р'і у плýз'і /Гус./.

4. Т'ійєйі карас'іни дв'і л'ітр'і…/Кисл./[2]

Можливо, що збереження закінчення двоїни у іменників жіночого роду і повна втрата їх у чоловічому до певної міри могла обумовлюватись фонетичним фактором – підтримкою закінчення –і таким же закінченням у числівника «дві».

2. Закінчення двоїни поширилось на форми множини у іменників уші, очі, плечі. Однае форми «уші» в мові молодшого покоління витісняється літературною «вуха». Так з 11 випадків вживання цього слова у представників молодшого покоління 5 засвідчено йак «вуха».

1. Ох, йак у ме́нə вуха померзли. /П/П./
2. Сидит' отак вуха наста́виў /Кол./.

Ці ж іменники на орудний відмінок множини переносять закінчення колишньої двоїни:

1. …ти ушима отак матл'а́тимəш, вони у тебə гр'ітимуц'ц'а /П/П/.
2. Що у м'ійəш, за плəчима нə носúт' /Прос./
3. Так і пр'аде́ оч'úма. /Кур./

---

[1] Булаховський Л.А. З історичних коментарів до укр.літ. мови. «Мовознавство», 1952, т.Х, стр.94

[2] Такі форми широко відомі і в говірках Полтавщини: див. Гнедич. Материалы по народной словесности Полтавской губ., 1916, вип. IV, стр. 50; сторінка для характеристики. Говірки с. Хоцьок, Переясл. повіту, Філологічний зб. пам'яті Михальчука, стр. 117, «Укр.діал.зб.» кн.. 2, 1929, стр.175

Таке ж закінчення приймає і іменник «гро́ш'і».

А тут копэтан до неї пристаў і грошима війї засип а́ў, усім. /П/П/.

3. Великі вагання помічаються в називному відмінку множини іменників, що означають паристі предмети: ву́са, повода́, рука́ва, воро́та. Так, два останні зберігають закінчення –а завжди, в той час як в словах «повода́», «ву́са» мають місце вагання між закінченнями двоїни – а і множини – и. Так слово «вуса» 15 раз відзначено з закінченням – а і 29 з закінченням –и, а слово «повода́» 25 раз з закінченням –а і 19 з – и. Отже ми бачимо, що відбувається дальший процес занепаду форм двоїни і що цей процес відбувається шляхом відпадання певних лексем із групи слів, що належали до вузького кола пережитків двоїни.

4. Нарешті, загальновідомим є факт, що в російській мові форми двоїни з закінченням –а у іменників чоловічого роду поширились і на форми при числівниках три, чотири, в той час як в українській мові відбувався протилежний процес: форми множини при числівниках «три», «чотири» вплинули на форми при числівнику «два»: два столу́, два го́луби[1]. Говірки Куп'янщини не є винятком у цьому відношенні і вживають переважно форми з закінченням множини – и: два бра́ти, чоту́р'і косар'і́, два чолов'іки. Однак в цій говірці можна зустріти форми чоту́р'і су́на, три ра́за, два го́луба. Подібні випадки відзначено у представників різних поколінь 10 раз. Навряд чи можна вважати ці випадки залишками старих форм, оскільки, як бачимо, вони поширені в мові небагатьох осіб і можуть відбивати вплив російської мови.

Як підсумок до огляду морфологічних залишків двоїни слід сказати, що ці форми носіями говірок ні в якій мірі не відчуваються як двоїна, а зливаються в їх свідомості із значенням множини. Це свідчать про те, що це явище є морфологічним залишком і не відіграє смислорозрізнюючої ролі.

Прикметники

Відмінювання прикметників, а також творення ступенів в говірках східних районів Харківської області не становить відмінностей щодо норм літературної мови. Єдина особливість, яку ми можемо відзначити, це поширення закінчень м'якої групи /-ій/ в називному відмінку однини чоловічого роду на тверду групу прикметників. Проте це явище, на наш погляд, є фонетичним і ми розглядаємо в розділі «Фонетика» /див. стр. 28/.

---

[1] Див. Чёрных, П.Я. Историческая грамматика русского языка. Учпедгиз, 1952, стр.145-146

Для прикладу наведемо зразки відмінювання прикметників у наших говірках:

Однина:

Н. зəле́н’ій	зəле́на	си́н’ій си́н’	си́н’а	
Р. зəле́ного	зəле́нойі	си́н’ого	си́ніойі	
Д. зəле́ному	зəле́н’ій	си́н’ому	си́н’ій	
З. зəле́ного /зəле́н’ій/	зəле́ну	си́н’ого си́н’є	си́н’у	
О. зəле́ним	зəле́нѡйу	си́н’ім	си́н’ойу	
М. у зəле́ному /–ім/		на зəле́н’ій	у си́н’ому /–ім/	у си́н’ій

Множина:

Н. зəле́н’і	си́н’і
Р. зəле́них	си́н’іх
Д. зəле́ним	си́н’ім
З. зəле́ні /–их/	си́н’і /–їх/
О. зəле́ними	си́н’іми
М. з зəле́них	на си́н’іх

2. З особливостей відмінювання присвійних прикметників треба вказати на велику перевагу закінчення –и в називному відмінку множини. Як показують матеріали діалектологічного кабінету ХДУ і наші спостереження закінчення –І засвідчено лише 8 раз із 87, т.т. становлять біля 10%, і з цих 8 раз 4 /бат’кові книжкú мáтəрəні хусткú /двічі/, Хвéдоров’і д’íти/ приходяться на представників шкільної молоді. В інших випадках вживається закінчення –и /сэстринú д’іти, д’áд’кови Сэ́нови собаки тощо[1].

3. У місцевому відмінку однини чоловічого і середнього роду в говірках Куп’янщини, як і в літературній мові та в говірках Полтавщини[2] вживаються паралельно закінчення –ім та –ому: в прóшл’ім годý, на висóкому дéрив’і.

4. На означення приналежності віддається перевага присвійним прикметникам над родовим відмінком.

На означення приналежності вживаються, головним чином, присвійні прикметники: Хвéдоров’і д’íти /П/П/, врач’óва ж’íнка /Кол/, Натáшкин сат. /хут Корешне/ д’áд’кова Сэ́нова собáка /П/П; хлóпцеве дíло /Двор/, тут була бáбина Грýшкина доч’ка /Кол., Пухúр’кин син прийїздúў /Кол./.

Особливості відмінювання займенників

---

[1] Закінчення –и для присвійних прикметників відзначав для говірок Херсонщини И.В. Бессараба. Див. його «Материалы для этнографии Херсонской губ., Сб.отд.русск.языка и слов.АН, 1916, т. XCIV №4

[2] Див. Укр.діалектологічн.збірн., кн..2, 1929, стр.178

1. З особливостей відмінювання особових займенників треба відзначити перш за все відсутність епентетичного «н» в прийменникових формах, яке ми спостерігаємо у певного кола представників говірки. З 43 опитаних осіб форми типу «на його, до йому, при йому переважають у 35 представників говірки.

2. Від особового займенника першої особи однини /я/ в давальному відмінку вживаються форми мині і міні. Останню можна розглядати як продукт асиміляції голосних.

3. В мові представників старшого покоління зберігаються залишки короткої форми знахідного відмінка однини від займенника 3-ї особи «вона»: на н'у. Цю форму ми зустрічали в мові Ф.А. Кукси в Тімківці, О.Ю. Ляшенко в Петропавлівці, Д.Я. Дмітрієва з Колодязної /уродженка Кам'янки/, часто в мові г.І. Лисиченко, але лише в прийменникових конструкціях. Залишки архаїчних форм можуть свідчити про те, що раніше вони були в цих говірках більш поширені.

4. Вказівний займенник «вес'» по аналогії до займенників середнього і жіночого роду все, вс'а може приймати форму «всéй», як ми бачили в говірці Колод'язної, П/Іванівки.

Сьогодні ми вúвəзимо всей бур'áк./Ул./.

Матеріали з Полтавщини показують, що всі ці займенникові особливості широко відомі провідному, полтавсько-київському діалекту української мови. Більш того, ці особливості /за винятком останньої/ широко відомі майже всім говіркам південно-східного наріччя і майже до останнього часу знаходила відбиття навіть в мові літературній, на що вказував Л.А. Булаховський[1]. Отже і в формах займенників, які є надбанням основного словникового фонду, говірки східної Харківщини виявляють велику близькість з полтавсько-київським діалектом.

Особливості форм дієслів теперішнього часу

1. В першій особі однини дієслів з основою на зубний відсутнє чергування зубних з, с, д, т з шиплячими ж,ч,ш, дж. Це явище відоме багатьом говіркам української мови[2] . Визнано, що неперехідне пом'якшення зубних в першій особі однини є явищем порівняно пізнім, не зафіксованим пам'ятками старішої доби, і з'явилось внаслідок вирівнювання по аналогії до інших форм теперішнього часу, де зубні зберігаються[3] .

---

[1] Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. «Мовознавство», 1952., т. Х

[2] Михальчук П. Наречия, поднаречия и говоры Южной Руси в связи с наречиями Галичины. Труды экспед…,стр. 493,494, 498, 500, 503, 507.

[3] Потебня.А.А. Два исследования…,Воронеж, 1866, стр. 125

Акад. О.І. Соболевський форми І-ї особи однини теперішнього часу з не перехідним пом'якшенням вважає за особливість багатьох говірок південно-східного /за термінологією О.І. Соболєвського, «украинского»/ наріччя[1] .

Широко відомі зокрема ці форми в говірках Полтавщини,де в районах Полтави, Кременчука, Кобеляк, Краснограду вони панують над формами з перехідними пом'якшенням [2].

В нашій говірці ми бачимо форми: нə роспор'ад'ýє, йа тəбе отнóс'у, йа шче посад'ý, так йа, вωз'мý, погл'ад'ý, айа…..худ'ý й лопáтωйу…; прос'ý, ход'ý, лəт'ý, трəмт'ý, воз'ý, буд'ý, вод'ý і т.п. нə роспор'ад'ýе', йа тобі откос'ý…, прихóд'у ў понəд'ілок; так йа почúс'т'ує'.

Поряд з цими формами існують і відповідні варіанти з чергуванням: прошý, хожý, ləчý, трəмчý, вожу, кошý і т.д.

Співвідношення цих форм: 324 без перехідного пом'якшення на 47 з чергуванням.

2 особа однини

В 2-й особі однини в говірках східної Харківщини у зв'язку з загальним фонетичним правилом вимовляти ненаголошене «е» як «и» дієслова мають лише закінчення –иш, а після голосного йəш, в якому «и» може звужуватися до «і».

Кáжиш, пúшиш, знáйіш, дýмайіш і т.д.

3 особа однини

В 3-й особі однини теперішнього часу дієслова можуть мати форми чистої основи без закінчення: пúшə, кáжə, нəсé, вəзé, бəрé, хóдə, кóсə, вóзə і т.д. знáйə, питáйə, з'івáйə, знá, питá, з'івá, гул'á і т.д. або форму з закінченням -т' для дієслів ІІ дієвідміни: стойíт', ləжúт', сəдúт', кóсит', прóсит' і т.п.

Дієслова І дієвідміни ніколи не мають закінчення –т'. У дієслів з основою на –а /знати, питати/ може зникати кінцеве «йе», як наслідок

---

[1] Соболевский А.И. Опыт русской диалектологии. Живая старина, 1892, кН.4, стр 40. Про значне поширення цих форм в українських говірках можуть свідчити матеріали з різних кінців території укр..мови. Див. Бессараба, Материалы для этногр. Херсонской губ., Сб.отд. русск.языка и слов АН, 1916, т XIV, №4. Яцимирский Б.М. Описание говора села Старой Ушицы Подольской губ.СОРЯИС, АН т.XIIV, №3,1915. Каминский В.А. Отчет о поездке в Волынское Полесье, ИОРЯИС АН, 1911, т.XVI,кн..4 В говірках сусідніх з Куп'янським див. Ветухов, А.Говор сл..Алексеевки, Старобельского у.Харьк.губ. і інші

[2] Див. Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства, 1927

стягнення двох голосних після занепаду «й» між ними[1]. Таким чином, постають паралельні форми зна́йə – зна́, пита́йə – пита́ і т.д. Співвідношення між цими варіантами становить 144 форми зі стягненими на ІОІ з повними. Явище це в лінгвістичній літературі визнається порівняно новим і значно менш поширеним, ніж попереднє. Найбільш поширене воно на сході України[2] зокрема широко відоме на Полтавщині, охоплюючи майже половину /східну/ її території[3].

В дієсловах ІІ дієвідміни у випадку, коли наголос падає не на кінцевий склад, закінчення –т може відпадати:[4] хо́дə, ко́сə, про́сə, пла́тə….

Це явище можна характеризувати як аналогію до відповідних форм І дієвідміни.

Нарешті, у окремих представників говірок сіл Пристін, Кам'янка, Колодязна, Петропавлівка, Курилівка наявне тверде закінчення –т: стойі́т, спу́т і т.д.

<u>3 особа множини</u>

В третій особі множини пануючими є м'які дієслівні закінчення –ат, –ут:стойа́т', ка́жут', спла́т', стоо́гнут'.

Щодо розподілу цих закінчень між дієсловами різних дієвідмін, то він дещо відмінний від явищ літературної мови: закінчення -ут' дуже часто поширюється на дієслова ІІ дієвідмін, коли ненаголошеному голосному флексії передує м'який приголосний або й. Це явище досить відоме в говірках не лише української, а і російської мови, хронологічно воно порівняно нове і постало внаслідок редукції ненаголошеного голосного: спо́рт'ут' дəту́ну, ро́бл'ут', сімсот пла́т'ут', йак вони уро́д'ут', нашо вони, оце скоро́д'ут'? м'ій клас хва́л'ут'; тут л'уди са́д'ут'; можə позу́ч'ут', посу́д'ут' ішч'е'; посо́руц'ц'а, посо́р'уц'ц'а, а потом пому́р'уц'ц'а; вони кру́т'уц'ц'а.

Нарешті в 3 особі множини, як і в однині подекуди зустрічаються форми з кінцевим твердим приголосним: прихо́д'ут, а вони спл'а́т, гово́р'ат.

Тверді закінчення дієслівних форм в говірках Лівобережжя з'явились внаслідок переселення на цю територію населення, для

---

[1] Потебня А.А. Два исследования…Воронеж, 1866, стр.115

[2] Акад. О.І Соболевський вважає цю рису характерною для говірок «украинскою» /нашого південно-східного/, наріччя. Див.його «Опыт русской диалектологии» Живая старина,1892, в.4,ст.40

[3] Див.карту поширення форм ходе, носе на Полтавщині в українському діалектологічному збірнику, кн..2,К., 1929,ср.189

[4] «Местами, особенно в восточной заднепровской половине украинского говора,рядом с ходить, носить, также ходе, носе». Собалевский, Опыт русской диалектол.,живая старина, 1892, в.4, стор.40

говірок якого були властиві форми з твердими дієслівними закінченнями.

Щодо наших говірок, то тверді дієслівні закінчення могли бути принесені як безпосередньо представниками старожилих говірок, так і представниками змішених говірок Лівобережжя, що прийшли сюди під час внутрішнього розселення. Ми більш схильні до останньої думки, бо в першому випадку тверді закінчення могли б більш міцно і довше триматися в мові, а насправді вони вживаються дуже рідко і непослідовно.

<u>І особа множини</u>

В першій особі множини теперішнього часу, відповідно до найдавніших слов'янських закінчень дієслова в говірках Куп'янщини, як і в літературній мові, мають закінчення –мо, -м з явною перевагою перших: пр'адəмó, ччəмó, б'ілимо, нəсəмó, умоч'áйəмо, вúбйəмо, зóлимо, стáвимо, сýшимо, шúйəмо, знáйəмо, пóрайəмос', пəрəнѡч'ýйəмо, трýсимос'а, чýйəмо, але дýмайəм, кладéм, доóрəм, дихнéм.

В текстах, записаних в Куп'янському і Дворічанському районах, відзначено форми на –мо 29 раз і на –м 9 раз.

<u>Майбутній час</u>

Форми майбутнього часу в говірках східної Харківщини, як і в українській літературній мові та переважній частині говірок можуть бути аналітичні і синтетичні. Аналітичні форми утворюються з інфінітиву відмінюваного дієслова і майбутнього часу допоміжного дієслова «бути».

Буду писáти, буду уч'ýтис', бýдəмо борóтис'.

Синтетичні форми утворились від злиття інфінітиву відмінюваного дієслова і форми допоміжного дієслова іму: нəбол'ітим, робúтимə, возúтиму, зрóбимо, матл'áтимəш, гр'тəмуц'ц'а і т.д.

<u>Наказовий спосіб дієслів</u>

Форми наказового способу дієслів в говірках Дворічанського і Куп'янського районів утворюються в той же спосіб, що і в літературній українській мові.

1. В 2-й особі однини під наголосом зберігається староруське закінчення –и: принесú, покладú, запишú і т.д.

В ненаголошеній позиції після голосного «и» скорочується в нескладовий звук «й»: дáй, поприма́зуй, заўйáзуй, а після приголосного зникає: нəзабýд', прихóд, принóс',тощо.

Ці факти відомі не лише українській, а й російській та білоруській мовам, вони дуже давні і знайшли вже відповідне наукове пояснення.

2. В першій особі множини закінчення певної категорії дієслів –ьмъ витіснили інші[1] і збереглися в сучасній українській мові у вигляді –імо, ім.. Цей стан відбивають і наші говірки: хωд'імо, нəс'імо тощо.

3. В другій особі множини наказового способу вживаються закінчення –т', –т, а після приголосних –те / з фонетичною зміною ненаголошеного «е», «в», «и»/. Тверде закінчення –т в цій формі властиве багатьом говіркам української мови[2]. Вєтухов відзначав цю форму в говірці с. Олексіївки Старобільського району[3], а в записах П. Іванова ці форми відзначено для сл.сл. Арапівки і Преображенської колишнього Куп'янського повіту[4]. Широко відоме це явище і в говірках Полтавщини, причому в літературі відзначалось, що межа поширення цього явища на Полтавщині збігається з межою поширення твердих закінчень в 3 особі однини і множини теперішнього часу. В говірках Куп'янського та Дворічанського районів Харківської області тверде закінчення 2-й особі множини наказового способу поширене значно більше, ніж таке закінчення в третій особі теперішнього часу: спорадично його вживають представники говірок, які не знають твердих закінчень в 3-й особі теперішнього часу /Колодязна, Богуславка, Петропавлівка/.

Слід відзначити, що незважаючи на те, що діалектні форми поступово витісняються формами літературними, тверді закінчення 2-ї особи множини наказового способу зрідка зустрічаються навіть в мові людей з вищою освітою, чого неможна сказати про відповідні закінчення в 3-й особі теперішнього часу. Виходячи з цього, можна припустити, що тверді форми в закінченнях теперішнього часу були відомі і певним групам населення, яке тепер вживає відповідні форми з пом'якшенням. З часом тверді закінчення були витіснені відповідними формами з пом'якшеним закінченням пануючої говірки, форми ж наказового способу, як більш експресивні, більш повільно змінювались і до наших днів поряд з пом'якшеним закінченням зберігають згадку про тверде закінчення. Нам здається, що за це припущення і той факт, що в говірках, які зараз не знають непом'якшених форм в дієсловах теперішнього часу, тверде закінчення в формі наказового способу зустрічається, головним чином, в таких часто вживаних словах як: ход'іт, нəс'іт. /Колод/.

Інфінітив

---

[1] Соболевский А.И. Лекции….,1888 г., стр.176

[2] Див. Соболевский А.И. опыт русской диалектологии, живая старина, 1892, в.4. Михальчук, К. Наречия, поднаречия..труды..VII, в.2.

[3] Вєтухов А. Говор слободы Алексеевки, Староб.у. РФВ, 1894, №3, стр.308,309,310.

[4] Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, стр.90,215

Як відомо, в сучасних східно-слов'янських мовах форми інфінітиву вживаються паралельно з закінченням –ти і –т'. проте, в літературній російській мові переважає закінчення –т' а –ти зберігається лише під наголосом. В різних же говірках як російської, так і в української мови віддається перевага до тому, то іншому закінченню. Так П.Я. Черних[1] указує, що в північноросійських говірках, зокрема Кіровських, переважає інфінітив на –ти, в південних же –на, –ть, навіть, н'ес'т', в'езт' тощо. В українській мові, інфінітив на –ти поширений значно більше,ніж в російській. Так, за даними Михальчука[2],інфінітив на –ти переважає в південно-західних говірках Галичини і Волині, а –ть в північних говірках Чернігівщини і Полісся. Інші говірки вживають і ті і інші закінчення. Але і в різних говірках південно-східного наріччя, де закінчення інфінітиву –ти і –т' вживаються паралельно, віддається перевага різним закінченням. Так, в говірках західної Полтавщини переважає закінчення –ть, в напрямку ж на схід цієї області зростає перевага закінчення –ти[3].

Для мови найстарішої доби властивий був інфінітив на –ти. Проте вже в період перших пам'яток у східних слов'ян існувала і скорочена форма на –ть. Причому в різних східнослов'янських діалектах остання форма в пізніші часи одержала більш або менш поширення. Сучасна українська літературна мова вважає обидві форми рівноправними і рівнозначними.

В говірках східних регіонів Харківської області вживаються обидві форми, тобто як форми на –ти, так і на т'. Вони є рівнозначними і однаково для всіх представників цих районів. Проте перевага надається, як і в говірках Полтавщини, повній формі: писáти, казáти, возúти, купúти, над'іти, підписáти, росписáтис', стр'ітитис, піхати і т.д. Хоч вживаються і форми писáт', казáт'[4].

Дані діалектологічного кабінету Харківськогодержуніверситету показують нам таке співвідношення форм: інфінітив на –ти – 132 рази, інфінітив на –т' –36 раз. В ці дані не включаються форми з ненаголошеним кінцевим –ти, які в наших говірках, як і в літературній українській і російській мовах завжди мають закінчення –ти, оскільки тут не було фонетичних умов для відпадіння «и».

---

[1] Чёрных П.Я. Историч. Грамматиа русского языка, 1952, стор. 249

[2] Михальчук. Наречия, поднаречия…Ируды этнографич.статистич. экспедиции в зап.русск.русский край, т.7, в.2

[3] Див. Укр.діалект.збірник,кн..2,1929,стор.191

[4] Перевагу закінчень –ти в інфінітиві відзначає і Вєтухов для говірки сл..Олексіївки: «Неопред.наклон.обыкновенно имеет оконч. –ти/ хотя рядом встречается и ть/:Їсти, давати, в'язати, жаліти…» Див.цитовану працю, стр.310

Як бачимо з огляду дієслівних форм, вони становлять велику різноманітність. На невеликій території поряд існують, як інфінітив на –ти, так і на –т’, як 2 особа множини наказового способу на –т’, так і на –т, як форма 3 особи однини теперішнього часу на –т’, так і на –т. С. Сыаль-Стоцький висловив думку, що у вживанні певних дієслівних форм існує відповідність: в говірках, де вживають інфінітив на –ти, 2 особа множини наказового способу та 3 особа однини теперішнього часу мають закінчення на тверде –т. Там же, де інфінітив має закінчення –т’, і інші форми мають в закінченні м’яке –т’. Отже утворюються відповідні ряди: хвалúти – хвал’íт, хвáлит, хвалúт’ – хвал’íт, хвáл’ит. Пізніше зауважували, що це співвідношення порушується на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині і Харківщині. Цей факт, здається, можна пояснити самим характером говірок, що утворились внаслідок колонізаційних рухів і тому мають деякі своєрідні риси. На території ж південно-західного і північного наріч така відповідність, в основному має місце.

В нашій говірці, як видно з попереднього викладу, співвідношення форм, якщо брати в цілому, зберігається, але значно порушуються їх пропорції, а саме:

В інфінітиві переважає закінчення –ти

В 2 особі множини нак. способу переважає –т’, а –т зберігається в 3 особі однини тепер. часу, як релікт.

З цього можна зробити висновок, що у творенні колонізованих говірок приймали участь представники різних діалектів. В результаті змішування двох діалектів перемагає, тобто зберігає свою граматичну будову і основний словниковий фонд, один з них. В даному разі перемогли говірки, яким властиві були м’які закінчення дієслівних форм. Дієслівні ж форми з твердим закінченням поступово відмирають і зустрічаються в наш час лише у вигляді незначних залишків. Що ж до значного поширення інфінітиву на –ти, то ця форма, очевидно, знаходила значну підтримку в тому, що і перемігшим говіркам властиві були утворення на –ти, в дієсловах, де закінченню передував приголосний або голосний флексії був наголошений.

<u>Прислівник</u>

Прислівник, як і інші частини мови, в говірках східної Харківщини не становить значних відхилень від норм загальнонародної української мови. В говірках існують ті ж семантичні групи прислівників, що і в українській літературній мові, за походженням прислівники поділяються на такі ж морфологічні типи, як і в літературній мові.

Ми маємо прислівники прикметникового походження : вýз’ко, нəўдóбно, трýдно, нəплóхо, погáно, рáно, п’íзно, інтəрéсно, глúбоко,

байду́жə, чи́сто, харашо́, га́рно, нəв’і́рно, ран’і́ш, ску́дно, б’і́л’шə, мн’а́кшə, мн’а́ко, скла́дно, ви́годно, тве́рдо, шч’асли́во і т.д.

Іменникового: прит’но́м, встаровину́, зве́чора, дн’о́м, вəрха́ми, вм’іс’т’і, з’імо́йу, ве́чəром, у́тром, вско́рос’т’і, ни́шком, додо́му, но́ч’ч’у, р’а́дом, п’іиспо́дом, ш’ч’а́с, впəре́д, снач’а́ла, с’ого́д’н’і, на жнива́, нара́нок, надво́р’і, назу́стр’ч’, збо́ку, п’ішки…

Числівникового: удво́х, утр’о́х, ра́з, заодно́, упе́рвə, удру́гə, вдво́йə.

Займенникового: ота́к, та́к, коли́с’, йа́кос, йа́к, пото́м, по́т’ім, по́ки, з’в’і́дки, зв’і́дк’іл’а́, з’в’і́тти, в’іт’т’іл’а́, туда́, оту́т, то́ж, те́ж і т.д.

Дієслівного: моу́ч’ки і т.д.

Як бачимо, щодо свого утворення прислівники не становлять будь яких особливостей.

Але поряд з тим прислівники в наших говірках мають деякі цікаві риси, на яких варто коротенько спинитись.

І. Прислівники ту́т, та́м, та́к, о́з’дə дуже часто вживаються з суфіксом -еч’к: ту́тəч’ки, та́мəч’ка, та́кəч’ки, о́з’дəч’ки. Це та́мəчки, де магаз’ін пода́рк’іу /куп./. Тут отак’і мале́н’кі, а ту́тəчки отак’і /Кол./…..бо ота́кəч’ки колгосп, а так усе поо́рано…/П/П/. Тут ходили гурту́, оту́тəчки с’іч’а́с…/Тімк./

Цей суфікс, що є, очевидно, суфіксом суб’єктивної оцінки /порівняйте трохи-тро́шки – тро́шəч’ки, де здрібнілість якості очевидна/, відомий багатьом говіркам української мови. Так Й.В. Бесараба вказує на наявність таких форм як на одну з особливостей говірок Херсонщини[1] відомі вони говіркам Одеської області[2], Нижнього Подністров’я[3]. Здрібніло-пестливий суфікс –ечк властивий всім східнослов’янським мовам, тому і в застосуванні до прислівників ми заходимо його не лише в українській, а і в російській та білоруській мовах

Так В.Даль в своєму «Толковому словаре живого великорусского языка» наводить форми «та́моч’ка» і «ту́точ’ка» /1903-1905 г., т IV, стр 721, 876/

Носович в словнику білоруської мови наводить форми «ту́тоцьки» /а/ «та́моц’ки» /а/. Отже, як бачимо, властивість переносити

---

[1] Бессараба И.В. Материалы для этнографии Херсонской губернии, Сборник отделения русского яз. и словесности АН, т XIV,№ 4, 1916.,стр 560.До речі, з говірками Херсонщини, за даними Й.В Бессараби, наші говірки різняться не лише прислівниками з суфіксом –ечк, а і такими як виткыль, доки, доси, зимою, весною, тільки, тіки, чом і т.п. Див. цит. Працю,ст. 560-561

[2] Мельничук О.С. Південно-подільська говірка с. Писарівки, Діалектичний бюлетень, вип. III, 1951 р. ст..52

[3] Дзендзелівський Й.О. Особливості словотвору українських говірок Нижнього Подністров’я, Діалектичний бюлетень, вип.. IV, 1953,стр.49.

здрібніло-пестливі суфікси на прислівники є спільноруською рисою, яка по-різному відбувається в різних говірках східнослов'янських мов. Значно більше розповсюдження знаходить в наших говірках суфікс – еньк, що поширюється на багато прислівників: тихéн'ко, гарнéн'ко, швидéн'ко, далəч'éн'ко, близéн'ко, скорéн'ко, ləгéн'ко, помалéн'ку, по-тихéн'ку і т.д.

2. Дуже часто вживаються прислівники в'іц'ц'іл'á, в'іт'т'іл'á або одв'іц'ц'íл, одв'іт'т'í'л'.

3. На означення часу вживаються іменникові форми лише в орудному відмінку: ýтром, вéч'əром, д'н'ом, нóч'ч'у, з'імóйу, л'íтом, вəснóйу, ос'ін'н'у.

Літературні прислівники рáнком, зрáнку, взúмку, вл'íтку є приналежністю мови людей з шкільною освітою /Клава Ляшенко, Тамара Питушко, Т.Т. Чиркова/.

4. Прислівники п'íшки, бос'акá, вéрхи мають паралелі у вигляді орудного відмінка однини: п'íшкóм, бос'акóм, вəрхóм. Прислівник верхи, що є, як відомо, старою формою орудного відмінка множини іменників о-основ може вживатися не лише в формі орудного однини «вəрхóм», а і в орудному множини «вəрхáми». Ця форма відома і іншим говіркам української мови, про що свідчать вживання цієї форми у Т.Г. Шевченка[1] і у А. Головка[2]. Цікаво, що форма «вəрхáми» вживається лише при дієсловах у формі множини.

Перехідні явища в системі частин мови

Закінчуючи розгляд морфологічних особливостей говірок східних районів Харківщини, хотілось би хоч коротенько спинитися на явищах переходу одних частин мови в другі. Марксистське положення про те, що мова розвивається шляхом вибуху одноразової перебудови всієї системи мови, а шляхом тривалого і поступового накопичення нових явищ, шляхом поступового переходу від старої якості до нової в результаті «тривалої абстрагуючої роботи людського мислення»[3] треба застосувати не лише до минулих епох, і до сучасного стану розвитку мови. Процес розвитку мови є поступовим і безперечним. Отже і на сучасному етапі її життя, мова має цілий ряд рис, що свідчать про її розвиток, про народження нового і відмирання старого в мові. В галузі морфології цей розвиток можна простежити на явищах, які в науковій літературі одержали назву перехідних явищ в системі частин мови. Видатні російські вчені – лінгвісти О.О Потебня, О.О. Шахматова відзначали, що на частини мови неможна дивитися як на щось назавжди дане і постійне, що «частини мови можуть переходити

[1] Див. Т.Г.Шевченко, «Катерина»: « А москалі їй назустріч, Як один, верхами».
[2] У А. Головка в романі «Бур'ян» зустрічається «верхами оточили»
[3] Сталін Й.В. Марксизм і питання мовознавства, Дерполітвидав УРСР, стр.22

в інші, не міняючи своєї форми»[1]. Явища переходу частин мови входять в коло інтересів радянських лінгвістів. Відповідно місце приділено їм і в «Грамматике русского языка» т.І, виданий Академією наук СРСР[2]. Явища переходу частин мови широко відомі живим говіркам української мови.

Одним з найбільш поширених явищ, що відзначається навіть в шкільних граматиках є субстантивізація прикметників, яке полягає в тому, що прикметник набуває предметного значення і сам стає назвою предмета, явища або стану. «Грамматика русского языка» т.І вказує два тупеня в процесі субстантивізації: І. коли прикметник цілком перейшов у іменник і не вживається як прикметник, ІІ. Коли прикметник може вживатися то як прикметник, то як іменник. Найбільш поширеною є друга група субстантивованих прикметників:

1. Отут було ду́жə банато вакуйі́руваних /Кисл/
2. Ми залишилис'а у п'іску одн'і, а остал'н'і пѡйі́кали. /Кисл./
3. Ланков'і і колгоспниці р'адов'і…/Кисл./
4. Простий робоч'ий получ'а́йə б'іл'шə од його /Кіндр/
5. Ланкова Настас'і́йа Залива́ха получ'ла ордəн Л'ен'іна../Кіндр./
6. Йа ў полі нə буў, но кажут', шо йар'і нəо́ч'ən', а озу́мий будə хорош.

Сюди ж відносять і слова типу п'е́ўч'і, молод'і, пл'е́н'н'і, дворо́в'і, бəззəме́л'н'і, войе́н'н'і, чорноробо́ч'ий, стара́, стару́й, бага́т'і, пəрəдов'і́, озу́м'і, йа́р'і, вих'іднúй, пос'іўна́, збира́л'на, убо́рошна…

Із властивост субстантивованого прикметника в середньому роді визначним абстрактні поняття /хоч г'іршə аби іншə; рве́ц'ц'а дəре́ц'ц'а – на нове́ бəре́ц'ц'а і т.д./ випливає таке явище як вживання прикметника в середньому роді замість іменника, коли не знають назви предметів і можуть назвати лише його ознаку. 1. Отак пл'у́совə за́пйатə, а руками куко́л но́с'ат'…/П/П/. 2 Вəлúкий радго́сп. Цəнтра́л'нə йаǫ город постро́йəно. /Кисл./.

Середній рід прикметника вживається замість декількох іменників, що підходять під це означення: у бат'ка йак жили ми малими, ходили у полот'на́ному. /Гус./. Тѡд'і носили наб'і́ранə і ін..

З явищем субстантивізації прикметників тісно пов'язаний перехід присвійних займенників у іменники, хоч цей перехід і обмежений як семантично, так і лексично у зв'язку з обмеженістю самої групи займенників:

1. …ми з нətəрп'ін'н'ам ждали свѡйїх. /Кисл./

---

[1] Шахматова А.А. синтаксис русского языка, 1941, стр 427
[2] Грамматика русского языка, т., узд. АНССР, М.1953, стр.305-315, 408-409,659-661,679-680

2. А наш’і по се́лах стойали /П/П/

3. Зараз наших нэма́йə дома /Колод/.

4. Робиў м’ій разом з д’ідом. М’ій зробит’ три бочки, а д’ід п’іўторú… м’ій ка́жə. /Кіндр./

5. Коли почалас’ в’ійна мого забрали /Кіндр/

Дуже рідко зустрічається субстантивізація числівників, яка майже не виходить за межі ідіоматичних виразів: один одного, друг друга і т.п.

1. Повилаз’ат’ у вəрхú откида́ти….і пəрəдайу́т’ один одному с’н’í г /тимк./

2. ….пр’амо нə дихне́м друг б’із дру́га. /Гус./

3. Там сид’іло тро́йə: в’зник і два оф’іцера ./Кисл./

Широко відоме в народній мові вживання займенників у значенні часток, що відіграють роль інтимізуючих засобів:

1. Може воно́ і та́к ./Прос./

2. Забула, йак воно…/Кисл./

3. А тоді отак пəрəкúнут’, а воно й висит’ шку́рка сама. /П/П/

4. Сид’ý, та й ду́майу сωб’і… /Кол/

5. І оце вам і все /Кисл./

6. …та й тис’ач’а уже вам /Прос./

7. Шо це ти, по йагоди прийшла? /П/П/

8. ….а вона ўсе нə знала, шо робити…/П/П/

9. …і сп’ва́йə йакое’ там прикла́дно /П/П/

Дуже часто в ролі підсильної частки вживається прислівник «йак»

1. А бат’ко йаǫ закрич’úт’. /Тимк./

2. Ох, йак у ме́нə ушки поме́рзли /П/П/

3. Мач’уха йак шпирну́ла йіх /П/П/

4. ….в’ін по лобу ту́снə /Кур./

Іменники найчастіше переходять в прислівники. Значно рідше вони вживаються в значенні вигуків або категорії стану.

1. Молоде́ц’, д’íўч’инко /П/П/

2. Бəда́ та й квит. /Кисл./

3. Думайу, найíдə, сатана, розда́вит’ /П/П/

4. Бо́жə м’ій, ду́майу, заду́шит’:нəч’иста сила /П/П/.

В категорію стану можуть переходити лише поодинокі іменники що означають почуття:

1. Ох, жал’ до́ч’əч’ку /П/П/

2….кажə, нə охота йти /П/П/

Прислівники можуть вживатися в закінченні відсильних часток:

1….ус’у ч’úсто побило. /П/П/.

2…..зразу отройілос’ все ч’ýсто /Кисл/

3….Оце вам убрали ўсе ч’ýсто../Кисл./

4…Т’отка війї виган’ат’, а вона на т’óтку пр’амо. /П/П/

В літературі вже в самий останній час відзначався як дуже продуктивний процес взаємопереходу між службовими частинами мови[1].

Найбільш поширеним в побутовій мові є перехід сполучників «і», « та» в підсильні частки.

1. С’áдəм пəрəсýдим, ну й дел’і п’ідəм. /Кисл/.

2. А к’ін’ уже й ноги откýдаў. /Кисл./

3….проснулас’ та й кáжə. /П/П/

4. Ну, іди ж і ти, нəхáй і тоб’і д’ід мооз дас’д’ /П/П/

5. Та, ви знáйəтə, і спати бѡйýс’ /Кисл/.

6. Та постóйала – постóйала, та й вəрнýлас’а /П/П/

Перехід прийменників у частки обмежується тими небагатьма випадками, які відмічав В.С. Ващенко в загаданій уже статті: прийменник із /а/ може вживатися в закінченні частки на означення приблизної кількості:

1. …та у Гусинці із дəс’атýн триста. /Прос/
2. Пожили ми у Пəрəйіз’н’ій….із м’іс’ац’ /Кисл/.

Як бачимо, перехід частин сови полягає перш за все в перейманні синтаксичних функцій однієї частини мови іншою. З історії мови ми знаємо на прикладах прислівників і дієприслівників, що закріплення за окремими формами певних синтаксичних функцій веде і до відповідного морфологічного оформлення. Отже морфологічні і синтаксичні ознаки певної частини мови знаходяться в нерозривній єдності.

Деякі синтаксичні особливості

Синтаксис східнослов’янських мов і їх діалектів має порівняно мало відмінностей. Це повною мірою відноситься і до діалектів української мови. Дослідження ж синтаксичної системи якоїсь говірки може бути темою окремого великого дослідження. Тому ми дозволяємо собі спинитися лише на декількох /найбільш характерних/ особливостях, що становлять приналежність, якщо не лише нашої говірки, то певної групи говірок.

Особливості прийменникових конструкцій

Розвиток прийменникових конструкцій є однією з закономірностей, що характеризують східнослов’янські мови. Виникнувши з потреби більш точного виразу думки, прийменники

---

[1] Див. статтю В.С. Ващенка. Явища переходу в системі частин мови. Укр..мова,1953, №6,стр 20

набувають в мові все більшого і більшого значення і в окремих випадках зовсім витісняють в певних функціях відмінкові форми.

Т.П. Ломтєв з цього приводу пише: «З часом прийменникові конструкції стали більш точно диференційовано визначати функції,які раніше виконувались переважно відмінковими формами, оскільки на цьому ступені розвитку система мови збагатилася можливостями, яких раніше вона не мала»[1]. В Цій же статті Т.П. Ломтев відзначає, що мова може одночасно випробувати декілька конструкцій в одній функції, але з часом перемагає одна з них. Особливо наочно цей процес можна прослідкувати на вживанні різних прийменникових конструкцій або прийменникових і безприйменникових в одній функції.

1. На означення якості чи ознаки якогось предмета можуть вживатися : а) орудний відмінок без прийменника: л'удина висóка рóстом /13 раз/, б) родовий відмінок без прийменника л'удина висóкого рóсту /23 рази/, в) випробовуються різні прийменникові конструкції: л'удина висóка на з'р'íст /тричі/, д'íўчина тонка в станý /4 рази/, д'íўч'ина тонка на станý /тричі, д'íўч'ина с тонкúм стáном /4 рази/.

Форми безприйменникового орудного відмінка і першому прикладі переважають у людей старшого віку /9 випадків з 13/ люди ж середнього і молодого віків частіше вживають родовий без прийменника: так у молодшого покоління родовий відмінок вживається 8 раз з загальної кількості 12, середнього 8 з 11, у старшого 5 з 21. Отже конструкцію родового відмінка можна відзначити як переважаючу.

Конструкції ж «високий на зріст» носять книжний характер і вживаються дуже рідко.

Такий же паралелізм бачимо ми і в другому прикладі з тією лише різницею, що безприйменникові конструкції тут уже не вживаються, зате більші вагання у вживанні прийменників.

2. Замість родового без прийменника при вищому ступені прикметників вживається як правило конструкція з прийменником «од»: «вищий од бáт'ка» /31 з 45/ «сил'н'íший од мéне» /25 з 32, «г'ірк'íший од полинý» /13 з 19/.

Безприйменниковий родовий в таких випадках зустрічається рідко «а Капказ вишче сáда». В мові старого покоління зберігаються конструкції з прийменником «за», які вживаються паралельно до конструкцій з прийменником од/від/: вúш'ч'ий за мéне /4 рази/, сóсна мн'áкша за дýб /Граб./.

---

[1] Ломтев Т.П. О соответствии грамматических средств языка потребностями взаимопонимания. «Вопросы философии, 1953, №5, стр.81

3. На визначення мети руху широко вживаються прийменники «по» і«за»:

іти пó воду /39/, іти за вωдóйу /4 рази/, за новим горшком не годиться до сусід ходити. /Х.сб., №3,ст..57/, іти по л’íкар’а /20/, іти за л’íкарəм /21/, та йа не п’ішла за хл’íбом /Кол./. Микола п’ішов у школу по книжкú /Кол./

Паралельно вживаються і прийменники «про» і «за» після дієслів мовлення: говорити за бáт’ка – про бáт’ка, спитати за д’тéй – про д’тéй, звідки посəлéн’ц’і, за це йа мóжу сказáти /Граб./.

Вживання прийменника «за» в значенні «про», здається досить поширене на Харківщині. Так, досить часто можна зустріти конструкцію з прийменником «за» навіть в російській мові деякої частини міського населення міста Харкова, що є українізмом, який потрапляє в мову українських говірок околиць Харкова.

Велика різноманітність прийменників в одній функції на території Куп’янщини може пояснюватись тим, що на цій території змішались представники різних говірок, особливості яких лише поступово нівелюються. Крім говіркових елементів, в мові молоді і середнього покоління з’явились і літературні форми /вищий ступінь+за…., говорити про…і т.п./, які на даному етапі розвитку мови ще не можуть повністю витісняти діалектні риси. Отже і уживаються поряд особливості декількох говірок плюс літературні форми.

4. Широко розповсюджений в говірках Харківщини орудний безприйменниковий відмінок на означення місця: іти дорóгойу, б’íгти л’íсом… і тωд’í вна поб’íгла огорóдами /П/П/, йіхали ми палим../Кисл/ ну іди ж ти очеретами, садами, лугами і хорошими містами /Х. сб.№2,91/, іди ж ти високими містами, горами і попід святими горами /Х. сб.№2,91/.

Але здається, що безприйменниковий орудний місця вживається лише при дієсловах на означення руху /іти, бігти, їхати тощо. /В інших випадках вживаються прийменникові конструкції, поставили охрану по /на/ ус’іх дорогах /Кисл./.

Таким чином, на прикладах розвитку прийменникових конструкцій або, так би мовити, вагання між прийменниковими та безприйменниковими конструкціями можна простежити процес поступового, дуже повільного наростання явищ нової якості в мові, можна бачити, що мова розвивається не шляхом вибуху, а шляхом поступового розвитку.

<u>Прямий додаток</u>

Іменники чоловічого роду на означення неживих предметів в говірках східної Харківщини в функції прямого додатка виступають у

формі знахідного /тотожного з називним/ відмінка: перекúнуў в'із, поч'ін'á в'із, уз'аў н'íж.

Форма родового чи знахідного, тотожного з родовим відмінком однини, зустрічається дуже рідко і про них в сучасних говірках даної території можна говорити як про пережитки.

Записи зроблені і кінці минулого століття на території тодішньої Куп'янщини, що охоплювала значно більший простір, ніж сучасні Куп'янський і Дворічанський райони, форми родового відмінка замість знахідного зустрічається значно частіше ніж зараз : виїхав чолов'ік жита сіяти /Ів. 175/ та шукаю вихра…/Х сб. №2,89/ послав ім. вітра /Х. сб.№2,91/.

Проте перший і другий випадок, можливо, є залишками родового відмінка при колишньому ступіні, а в останніх двох «вихор» і «вітер», можливо, є персоніфікація, отже сами вони можуть заперечувати загального положення. Якщо ж урахувати, що і в сучасній мові подекуди зустрічаються випадки із знахідним в формі родового, і в старих записах подібні форми не рідкість, то можна припустити, що ця категорія була більш продуктивна в минулому, в сучасній же мові під впливом норм національної, зокрема літературної мови, вона відмирає.

Акад. О. Шахматов появу родового відмінка замість знахідного для слів, що визначають предмети неживі/вийняв ножа, бери серпа /відносить до XIII ст., коли «у царині мови постає низка таких явищ, що різко відокремили її /південно-руську групу – Л.Л./ од решт руських племінних груп»[1]. Виходячи з цього припущення можна було б зробити висновок, що вживання родового відмінка замість знахідного від іменників на означення неживих предметів є лише українською рисою. Але акад. О.І Соболевский наводить досить численні приклади такої заміни, як в пам'ятках спільноруських, в тому числі і в «Слові..», так і в пам'ятках російських[2]. Отже, це явище є спільноруським, але в добу відокремленого розвитку східнослов'янських мов воно мало в різних мовах різну долю: більш розвинулось в діалектах української мови і занепало в російські мови.

Значно більшу строкатість і свободу щодо вживання бачимо у формах знахідного відмінка множини від іменників, що означають живих істот. Якщо про родовий відмінок однини від іменників на означення неживих предметів у функції прямого додатка м говорили, що вони вживаються в наших говірках лише в поодиноких випадках і на них дуже важко навести приклад, то про знахідний множини від

---

[1] Шахматов, О. Короткий нарис історії української мови, в кн..О.Шахматор, Аг. Кримський, Нариси з історії укр.. мови., К., 1924,ст..60

[2] Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка, К., 1888,ст.142

іменників, що означають живих істот, можна сказати , що в говірці ще наявний паралелізм форм родового і називного множини в значені знахідного: пасу ко́ний – пасу ко́н’і, жину гусе́й – жену гу́си, пригнали коро́ў – пригнали коро́ви, але лише «ждемо госте́й», «побачила люде́й» тощо. Проте і тут можна все ж відзначити значну перевагу, особливо в мові молоді, форм знахідного, подібних до родового, тобто більш нових форм. За матеріалами діалектичного кабінету ХДУ можна встановити, що на 51 випадок з формами знахідного = родовому приходиться лише 18 з формами знахідного = називному. Отже і тут можна бачити, як більш архаїчні форми витісняються новими більш точним, які більше відповідають сучасним потребам спілкування, як поступово усувається паралелізм, що утруднює взаєморозуміння.

Підмет і присудок

З особливостей узгодження підмета з присудком слід спинитися на узгодженні присудка з підметом, при якому є числівники або прислівники, що вказують на кількість. При підметі, що включає в себе числівник, прислівник кількісний або інші слова, що можуть виступати в ролі цих прислівників, присудок може мати форму середнього роду минулого часу, ІІІ особи однини теперішнього чи майбутнього часу, або ж може бути у множині: Рано утром на доро́гу з’ібра́лоз’ бага́то наро́ду /П/П/, у ме́ни було де́ўйатиро д’іте́й /П/П/. Коло копира́ц’ійі з’ібра́лос’ су́ла наро́ду /П/П/. Там йак собире́ц’ц’а душ пйаддис’а́т і с’п’іва́йут’ і гра́йут’ /П/П/.

Професор Л.А. Булаховський вважає, що узгодженні присудка з підметом в подібних конструкціях в літературній мові першочергову роль відіграє зміст речення: «..при потребі підкреслити кількість присудок частіше буває в однині, а при потребі підкреслити не кількість, а саму назву дійових осіб застосовується переважно множина»[1]. При цьому певну роль в узгодженні присудка з підметом в подібних випадках він визнає і за порядком слів. Приклади з літературної мови, які він наводить, підтверджують цю думку. Але матеріал з живих говірок, зокрема Харківщини, свідчить про те, що порядок слів має в узгодженні підмета з присудком значно більше значення: якщо присудок стоїть після підмета він майже завжди має форму множини: Було у мене два су́ни /Прос./. С’імйі́ у наз було двадз’ц’ад’ д’в’і душ’і́ /П/П/, жило соб’і дві ятрівки /Ів. 14/, от раз ішло два парубки /Х.ст.№3,56/, у одного чоловіка дуло два сина /Х.сб.№3,91/ ув’ійшло́ зразу шіснад’з’ц’ад’ двωр’ію /Гус./, два хлопці пішли і привили музикат’іу /Ів.216/, а воно дв’і жа́би ву́л’зли../П/П/, а два парубки схватились і наали танцювани /Ів.216/, багато колгоспник’іў

[1] Курс сучасної укр..мови, т.І, 1952, К, стр.24

получ’или ордəнú і мəдáл’і /Гус./, чотúр’і сúна мойі погúбли на в’ійн’í /П/П/.

Особливо яскраво значення порядку слів виступає у випадках, коли декілька присудків до одного підмета мають різні форми в залежності від позиції щодо підмета: там йак собəрéц’ц’а душ пйатдис’áт і сп’вáйут’ і грáйут’.

Проте це положення лише випливає з основної маси матеріалу, який є в нашому розпорядженні, і припускає при собі відхилення:присудок в множені може передувати підмет: а тут при’їхали два вéршники /Кисл/, а тут ш’ч’е до того забол’іли у наз двóйə д’ітéй /Кисл/.

ІІ. Присудок в однині може стояти після підмета: було нарóда багато…свáшки були дв’і, два стáрости було /П/П/.

Сказане вище не відноситься до випадків, коли при кількісному прислівнику підмет означає збірне поняття: в такому випадку присудок не може мати форму множини.

З загального плану випливає приклад: сила хл’іба була прошлий год /П/П/, де присудок узгоджується з адвербіалізованим іменником сила, що виступає в закінченні кількості. Цей факт свідчить про те, що адвербіалізація цього іменника лише почалась і в свідомості мовця він виступає ще як іменник з усіма його ознаками.

Безсполучникові складні речення

Питання синтаксису безсполучникових речень є однією з найбільш актуальних проблем складного речення. Тому ми вважаємо за необхідне описати хоч найбільш типові і характерні явища досліджуваних нами говірок, наскільки це дозволить нам зібраний матеріал.

1. Складносурядні безсполучникові речення широко розповсюдженні в живій народній мові і мало чим відрізняються від типів, вживаних в літературній мові. Тому ми не будемо особливо затримувати на них увагу а лише проілюструємо декількома прикладами.

Складносурядні речення із значенням єднальності можуть передавати послідовність дій в просторі, або часі, або ж їх одночасність: пос’ідáла за с’т’іл оц’а ўса компáн’йа, поч’али г’іл’цé д’ілúти /П/П/ Подали молодим п’ір’ішкú с смəтáнойу, потом холодéц’, картошки з огурц’áми, с капýстωйу, к’іс’іл’ý потом подали /Рев./ прəйіж’ джáйуд’ до мого бáт’ка і мáтəр’і, зазивайут’ нас у хáту /П/П/, кóн’ій харашо упрагáли, бабú на кóн’ах сид’їли /кóн’ій у хáту завóдили /П/П/.

Складносурядні безсполучникові речення з протиставним значенням: а р’із’н’і народи – р’із’н’і і нар’éч’ійа /Кисл./, прийшов у

войəнкома́т – нə бəрут’ в арм’ійу, бо рука́ хвора /Кіндр./ І всіх бабок обходила – нічого не помагаіцця /Ів.15/. Широко відомі в усній мові речення, друга частина яких розкриває зміст першої: а невісткі не ладили меж собою: з ранку до ранку гризутця /Ів/. Вятий Свиридон був дуже гарний хлопець, дівки так і бігали за ним /Ів/. Не пройшов жи і цьому парубкові ляк: він на третій день і дуба дав. /Х.ст3,57/. Ран’іше сто тридз’ц’цад’ двωр’і було, а тепер нə зна́йу: у того полама́лас’ хата, у того розбомбу́ло /Кисл/. Вəлу́кий радгосп: цəнтра́л’не йаǫ го́род помтро́йəний, нə такий, йак….Л’іш’ч’а́нс’кий /Кисл/, св’ітлу́ли ран’іш каганц’а́ми: ωл’ійки ч’и сма́л’ч’ику трошки і хв’ів’іл’о́к /Гус./. Одна нəда́ўно була свад’ба: з’ібралоз’ душ сорок, потанц’ува́ли, погра́ли та й роз’ійшлу́с’ /П/П/. Та ваша мама, та нəкуда́: бωйіц’ц’а с хаз’а́йством роста́ц’ц’а /Кол./

Є.І. Каратаєва вважає ці речення складносурядними[1]. Ми не маємо підстав безбережно віднести їх до складносурядних і більш схильні розглядати подібні конструкції як складнопідрядні речення особливого типу, як це робиться і в «Курсі сучасної укр. мови»[2].

3. Серед безсполучникових складних речень найбільш виразно окреслені речення, складові частини яких знаходяться в причинному зв’язку: Якщо на Мокрини буди дощ, так сій жито: буди урожай /Ів.,156/. На Петра і полупетра не долино купатця /Ів.164/. На молодику треба садити редиску:вся буде молода /Х.сб.№2,85/. Помолотив, а віять ніяк:вітру ще бач не було /Х.сб. №2,91/. Вона пла́чə – ноги замерзли ў неї /П/П/. Це луч’ч’е йак ото малий: нəтак кричит /Кол/. Ч’і тут можна достат’? – с’т’іки народа /Кол/. Близькими до цих речень є такі складні речення, в яких друге речення приєднується сполучником «а то»: Не руш жіньського щеняти, в то в очі плигне /Х.сб.№2,94/; на огонь гріх плювати,а то нападе огник /Х.сб.№2, 91/; не розривай мурав’іної кучі, а то буде вітер /Х. сб.№2,89/; не бери жаби в руки, а то вона в очі присне /Х.сб.№2,96/.

4. Цікаву категорію складних речень становить тип, в яких друге речення пояснює іменники першого речення: Солдат станоўл’ат’ коло сх’ітц’іў /вони усе з ружами /Гус/, у неї була одна доч’ка, дівка, своєю смертю вона не вмерла, а повісилась /Ів./. Так п’ішла назва Покло́н’ўка – вона р’адом з Богда́ноўкойу /Прос./. Л’о́н’ка у наз буў малу́й, Алка, вона т’іл’ки народу́лас’а, на рука́х /Кисл/; а на пра́зник буў такий ма́ст’ір, бабу́ одр’ізували кускú йому, а він вибив а́ў на база́р’і /Гус./. Такий тип речень розглядає О.О. Потебня як одна з

[1] Каратаєва Є.И. К вопросу о бессоюзном подчинении. «Русский язык в школе»,1941, №3,стр.24
[2] Курс сучасної української літературної мови, т ІІ, К., 1952, стр. 335

перехідних щаблів від паратаксису до гіпотаксису[1]. Він відзначає, що ці речення сягають своїм корінням глибокої давнини. Розвиток подібних конструкцій в російській мові на матеріалах актової мови розглядає Е. І. Каратаєва[2].

Рисою, властивою розмовному синтаксису, э наявність складних безсполучникових речень, в яких друге речення становить ознаку або міру чи ступінь ознаки: та у нас, ви в'іритэ, було жúто-чолов'іка нэ вúдно /Тимк./, с'іна́ були так'і – косóйу нэодвэрнэш /Гус./; задúхаўс'а пáрэн' – нэ пэрэдихнé /Кол./; він звернув і ахнув вперед, тіко курява встала /Ів.,181/, я як політів та прямо в болото, загруз, тільки одна голова видна /Ів., 189/.

Ритмомелодійний малюнок такого речення становить поступове піднесення голосу в першому реченні. З найвищим тоном на слові, яке означається, потім інтонація тримається на цьому рівні, друге речення вимовляється з спадною інтонацією:

Сіна були – косойу ни одверниш

Близьким до цього типу речень є такі, в яких друге речення має відтінок наслідку: Гадяка із стога зараз йому прямо в руки і укусила його – ни успів і сала з'їсти /Ів.,14/, отак наш С'ір'óжэн'ка загул'áў – уже йа й скýч'ила за ним /Кол./.

6. Широко відомі, як в українській, так і в російській мові складнопідрядні безсполучникові речення з підрядними додатковими при дієсловах сприйняття, причому в головному реченні опущено саме дієслово, до якого відноситься підрядне речення: дивлюсь – нема моєї верби /Ів.,189/; дивиця – коні ідять, а хазяїн спить /Ів.,181/; дивлюсь – а там циган допатою гроші віє /Ів./; глядь – іде мати /Х.сб.№2,96/; дивлюсь, а люди з церкви ідуть /Ів./; дивится баба – чудні христини /Ів./; дивится вона, в дворі не хата, а горниця /Ів./; ранком устали, дивимос' – сунут' н'імц'і /Пит./; тільки старший почув, хтось стукнув…/Ів./; пригодя увійшли – ними у горшку ні чирипахи, ні гуски /Ів./; сюди, туди – ні вихра, ні ножа /Х.сб. №2,89/.

Інтонацію цих речень можна визначити як пояснювальну[3] з досить значною паузою між реченнями, внаслідок того, що в першому реченні пропущено слово О.О. Потебня відзначав, що «зразок цей від глибокої старовини доходить в просторіччі і до нашого часу, причому нині, при розвитку відносин часток, він получає такий вигляд, ніби така частка в ньому пропущена»[4].

---

[1] Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. III, Х., 1899, стр. 330-332.
[2] Каратаева Э.И. О развитии бессоюзного предложения в русском языке. Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, вып. 14,1949.
[3] Див. «Курс сучасної укр.. мови», т II, К., 1952, ст..334
[4] Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. III, Х., 1899, стр. 333

Але незалежно від їх походження, в сучасній мові, вони відчуваються як складнопідрядні з підрядними додатковими, і тому з твердженням Е.І. Каратаєвої, що речення подібного типу в сучасній мові складносурядні[1] не можна погодитися.

Що ж до її зауваження, що до першого речення можна підставити сполучник «коли» і тоді головне речення стане підрядним, то воно може бути заперечене, у всякому разі відносно української мови, наявністю в живій мові конструкцій, до речення має при собі «коли», але це слово не надає реченню часового значення, а лише вносить відтінок раптовості дії.

Коли слухайəм, хтоз' до нас йди /Кисл./, коли ч'ýйу – у мéнə у двор'і крик /П/П/, коли подивиуся, в воно сорок чіряків нарядилось /Ів./.

7. Численну групу становить складні речення, що включають в себе речення – пояснення. А.Б. Шапіро відзначив уже, що подібні речення зовнішньо, зокрема темпом вимови /прискореним/ і пониженою інтонацією нагадують вставні речення, але вони, на відміну від вставних речень, граматично пов'язані з головним реченням.

1. Музиканти бируть скрипку і бас і, заграють разів два, розходяця по домах /Ів./

2. Ми іс старою дома пораємос, дочка на роботі, – вона у мéнə удáрниц'а, – з'ат'і тəпер у с'іл'рáд'і /Прос./

3. У мене шч'е одна доч'ка йе, уже од цієї жінки, р'ідна мəні /Прос./

4. А дочка наша – вона у менə ох і оідóва ж – перва пішла в арт'іл'…/Прос./

5. Сама прáла – станки були - виб'іл'увала і складáла ў сундикú /Гус./

6. А там – от того куш'ч'а од'н'і гони - Гороц'кúй хýт'ір. /Кисл./

7. Москва город здоровий – йа там ч'отир'і м'іс'ац'і був /Кисл./

8. Можə воно і так, та м'ій з'ат' хоч' і уч'éний і книжóк банато прочитáў, та й тепер вс'ігда читайə йак т'іки слобóднə ўрéмн'а ў н'ого йє, все-таки нə жиў тωд'і /Прос./

9. Було ў мéнə два сини: один, правда, уже ўмер, а один йе. /Прос./

10. Повилáз'ат' у вəрхú откидáти, йак мəте і мəте, і пəрə

[1] Каратаева Э.И. К воросу о бессоюзном подчинении. «Русский язык в школе» 1941 г,стр. 24

дайу́т’ один одному с’н’іг /Кисл./

Як видно з наведеного матеріалу, речення, що вставляється в оповідання можуть бути самостійними і більш підкореними основному реченню.

Передача чужої мови

Усно розмовна мова, особливо, діалогічна, є одним з самих експресивних стилів мови. З цієї її особливості випливає і той факт, що чужа мова в розмові передається конструкціями, які в лінгвістичній науці прийнято називати прямою мовою. Пряма мова в розмовному стилі, найчастіше вводиться словами автора:

1. Я тоб’і казав: набери в рот води – гарніше буде! /Куз./.
2. Одна дівчина кажə: дава́йтə мəні од’ікалон і пахуш’ч’ə мило, тоді возу́тиму. /Крив./
3. Тод’і крич’у́т’ та ба́ба: дава́йтə мəн’і во́дки/а то буду стр’іл’а́т /Рев./.
4. ….кажə: зараз ми вам найдəм кон’а шч’е йакого /Кисл./.
5. ….спитали: ч’ого це ви ту́т? /Кисл./
6. …тωд’і д’ійшоў до д’іўчини та й ка́же: діўчəнко, постарайся, ти на́йдəш тут йа́год’іў /П/П/.
7. ….а вона нəхо́ч’ə і каə: мəн’і йагод’іў хо́ц’ц’а.
8. ….вона покликала ту нəр’ідну та й каə: йди по йагоди /П/П/.
9. каə: ти б’ігейəш швитко, ти нагр’ійəс’с’а /П/П/.
10. каə: д’іўчино шо ти прийшла по йагоди? /П/П/.
11. мати ка́жə: нə ший, хай ш’ч’е п’ідросте́ /Рожен./.
12. Йа ўже каза́ла: хо́чə свойе ўсе пəрəшива́й на хло́пц’а /Рожен/.
13. мій ка́жə: будəм робу́т’ од’д’е́л’но. Д’іт тωд’і упйат’ кажə, давай робу́ту́’ ум’іс’ц’і. Мій кажə: рош’чита́йтə мəне́. Д’іт кажə: тəпе́р йа пропа́ў, тωд’і мəне Шрамко виручаў. Пото́м роб у́ў на пропо́л’ц’і, то його ўс’і ла́йут’, ка́жут’: твій Арсе́н’т’ій нам жиз’н’і нə дайе́. Визваў нач’ал’ник і питайə: ваш’і м’іс’ц’а́ нə за́йн’ат’і н’імц’ами? йід’тə дωдо́му. /Кіндр/.
14. Йа пита́йу: ч’ого так п’ізно прийшо́ў? А в’ін кажə: не м’іг же йа так остави́ти скирду. /Кіндр./
15. пише: бəрəжу́ струме́нт, н’ічого так нə бəрəжи йак струме́нт /Кіндр/

Значно рідше зустрічається в розмовній мові передача чужої у вигляді непрямої мови. В науковій літературі давно вже відзначено, що непряма мова «одна з найбільш штучних конструкцій літературної

мови»[1]. Про штучність цієї конструкції свідчить зокрема той факт, що вона мало вживана в розмовному стилі.

В тих скромних матеріалах, які використані нами в цьому питанні, конструкція непрямої мови, побудованої у відповідності з нормами літературної мови, зустрілись нам лише 14 раз, із них 8 приходиться на мову Клави Ляшенко і Тамари Питушко, в устах яких вони можуть свідчити про засвоєння норм літературної мови в школі:

1. мамка в'ітпов'іла:кон'áка нə йідə /Пит./

2. Ми з Л'енойу балакали, шоп продат' нашу хату, а ў Двор'éч'н'і: купúть /Ул./.

3. Ну, стаў вопрóс, щоб госудáрству здат' полноцéнний продýкт. /Марч./

4. Прикáжут', щоб ми йіх успоминáли /Рев./.

5. І сказали в'ізникý, щоб в'ізник устаў і допомíг допрáвити кон'áку до сəлá і п'ідвóду./Пит./.

6. І вони приказали солдатам, щоб вони догл'адáли за нашим майнóм /Пит./.

7. Уч'ýтəл'ка сказáла, шоп приходили зáўтра б'іс книжóк /Кл./

8. …бо ми сказали, ш'ч'о в'ін нам рóдич' /Пит./.

9….і сказали, щоб н'ічого нəпродавáли ш'іс'т' м'іс'ац'іў…/Кл./.

10….і звəл'іли, шоп собак не отпускáли /Кл./

11. Тωд'і зноў доложили голов'і, шо дв'і корови попóрч'ən'і /Кл./.

З прикладів видно, що непряма мова вживається у випадках, коли мова йде про події, які не викликають у оповідача будь яких емоцій про які він розповідає байдуже. Коли ж оповідач говорить про речі, що його турбують, викликають у нього емоції, які не можна втиснути в рамки безпристрасної непрямої мови, тоді він не витримує до кінця епічного тону і, починаючи передачу чужої мови підрядними сполучником, веде мову далі у формі прямої мови:

1. Об'іш'ч'áн'йə давали, моў і хáту тоб'і дамó, і зəмл'í дамó, ўсе торóч'или бáт'ков'і /Куд./

2. Йа казала, ш'ч'о вихóт'тə, д'íти в окóп. /Ляш/.

3. Прицéпш'ч'ики сказáли, шо ідú ти дωдóму, ти ж зóўс'ім хвóрий /Рожен./.

4. Голова кажə, шо пəрəдáм д'іло до прωкурóра і тəбé застáўл'ат' /Рожен./.

5. Казаў мен'і, що бýдəмо, Харитúнко, дóбре жúти /Рев./

---

[1] Булаховский Л.А. Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стр.354

Інколи трапляються випадки, коли в непрямій мові частина членів речення переводиться у формі, відповідні для цього способу передачі чужої мови, а інші залишаються у формах в яких вони стояли б і в прямій мові. В таких випадках речення може поза певним контекстом і навіть обстановкою набувати іншого значення: На папу кажи, шоп кэкрич'áў на мéнэ.

Поза контекстом це речення має значення прямої мови такого змісту: «не кричи на нейі». Насправді ж мова звернена до дитини, якій радять сказати батькові: «не кричи на мене». Отже в прикладі, який ми розбираємо, повинно було б за нормами літературного синтаксису бути: на папу кажи, щоб не кричав на тебе.

Подібні конструкції непрямої мови є суто розмовними і не становлять чогось нового.

Вони відомі найдавнішим пам'яткам східнослов'янської мови: «Руській правді», «Лаврентіївському списку літопису», відомі вони і для сучасних літературних мов російської, української і білоруської.

На базі таких розмовних конструкцій в літературній мові розвинувся навіть окремий стилістичний засіб – вільна непряма мова, який широко використовується і використовувався майстрами слова /Л.Толстой, О.С. Пушкін, М.В. Гоголь, О. Фадєєв, А. Головко і ін../

Огляд морфологічних рис говірок східної Харківщини підтверджує ті положення, які були висловлені в підсумку до «Фонетики»:

1. Говірки наших районів належать до південно-східного наріччя.

2. Деякі морфологічні особливості свідчить про розноговіркове походження даного діалекту. До таких належить паралельне вживання дієслівних закінчень І особі однини теперішнього часу /з чергуванням і без чергування/, в 3 особі однини і множини теперішнього часу та в 2-й особі множини наказового способу з твердим і м'яким закінченням –т /ст'ойіт, гл'ад'іт/, вживання займенника після прийменника як з протетичним «п», так і без нього і т.п.

3. На граматичній будові, ще більше, ніж на фонетичних рисах, помітка нівеляція діалектних рис під впливом національної мови. Так, якщо про такі фонетичні особливості, як збереження м'якості «р» в кінці складу, помірне укання, передачу іншомовного «ф», звуження голосного «и» в позиції після шиплячих, й і задньопіднебінних ми могли сказати, що вони широко відомі всім представникам говірок, то не можемо ми цього сказати про тверді дієслівні закінчення або про закінчення іменників, де якщо і зберігаються діалектні риси, то лише як пережиток. Інша справа такі нові риси як відсутність чергування в першій особі однини /ход'ý,

нос’ý/ та стягнення голосного основи і закінчення в один звук в 3 особі однини /знá, ч’итá/, які дуже поширені, можливо, саме завдяки своїй новизні. Крім того, збереження їх можна пояснити ще й тим фактом, що вони носять фонетичний характер, а проф.. Р.І. Аванесов відзначав, що фонетичні риси в говірках зникають повільніше, ніж граматичні або лексичні особливості, оскільки граматична будова і основний словниковий фонд є головними компонентами мови.

4. Значно менше позначається на граматичній будові і вплив суміжних російських говірок. Єдина риса, яку ми можемо віднести за рахунок цього впливу – це поширення форм давального і місцевого відмінків однини іменників І відміни без чергування задньопіднебінних з свистячими перед закінченням «і», яке розширюється навіть в «и» і стає аналогічним до форм родового відмінку /у зб’ірки, на этажéрки і т.п./.

Факт меншого впливу російської мови на граматичну будову пояснюється більшою стійкістю граматичної будови, яка має значно більше непроникних сфер, ніж фонетична система.

Граматична будова наших говірок, підтверджує змішаний характер їх з перевагою говірки південно-східного типу над особливостями говірок південно-західного і північного типу.

Але нам здається, що це змішування говірок відбулось не на території сучасної Куп’янщини, куди представники цих говірок з’явились наслідок внутрішнього розселення, а на території більш ранньої колонізації, звідки прийшло населення і наших районів. Про це свідчить майже однакова доля різних діалектичних рис на території східної Харківщини, а також в більш західних районах України – Сумщині, Полтавщині, звідки прийшли і перші поселенці наших районів. Саме цьому говірки Куп’янщини спільні з говірками Полтавщини не лише рисами, що стали надбанням національної мови, а і рисами, що залишились на її периферії, тобто в діалектній мові.

Глава III
СЛОВНИКОВИ СКЛАД ГОВІРОК СХІДНОЇ ХАРКІВЩИНИ

Загальна характеристика лексики даних говірок

Огляд особливостей говірок східних районів Харківської області був би не повний, коли б ми хоч в загальних рисах не спинилися на особливостях словникового складу цих говірок. Отже словниковий склад становить будівельний матеріал для мови, а основний фонд і граматична будова «становлять основу мови, суть її специфіки»[1].

Мова розвивається не шляхом разових вибухів, а шляхом поступового удосконалення і розгортання свого словникового складу і граматичної будови, а словниковий склад є найбільш чутливим до змін компонентом мови, який зразу і безпосередньо відбиває найменші зміни соціального ладу, виробництва, культури, науки і т.п.

На матеріалі говірок такої невеликої території важко робити великі узагальнення. Але ми маємо можливість, порівнюючи певні лексичні групи, визнати, що не лише основні поняття, які ми маємо право віднести до основного словникового фонду, а і весь словниковий склад наших говірок спільний із словниковим складом української національної мови, зокрема говірок полтавсько-київського діалекту, який є основою національної мови. Це положення може бути підкріплене тим фактом, що поселенці в Петроіванівці, які прийшли сюди в 1907-1908 рр. з Сумщини і Полтавщини, не відрізняються своєю мовою від старожилого населення цих районів.

Спільність з словниковим складом літературної мови і її основи – Полтавсько-київського діалекту ми можемо прослідкувати на словах, що відносяться до найрізноманітніших сфер життя:

1/ Назви побутових предметів /господарські будівлі, хатнє обладнання/: ха́та, до́м /великий будинок/, дв’ір, уса́д’ба, хл’ІЎ, сара́й, пѡв’ітка, клу́н’а, комо́р’а, па́с’іка, т’ік, ве́рх /димова труба/. Слова «чердак» в даних говірках не вживається, а лише «гор’іш’ч’ə». Винба́р’ – в останні десятиліття дуже поширилось на означення приміщення для зерна в колгоспі. Старі люди говорять, що раніше це слово не вживалось, і в одноосібників були лише «комо́р’і».

Д’іжка, вод’а́нка, коре́ць або к’ірчик /дерев’’яний/, кухл’а́ /глиняна/, кру́жка /залізна/, ка́дуб, стака́н, в’ідро́, но́ч’ви, гле́ч’ик, ла́ва /не переноситься, на постійних стоянах/, ос’л’ін /легкий на 4-х ніжках, вільно переставляється/, кубу́шка, д’іжа́, цəбро́ /відро біля колодязя/,

---

[1] Сталін, Й.В. Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав, УРСР, К., 1950, ст.24.

мак’ітра, горш’ч’ок, ч’авýн, коч’ирга, рогáч’, ч’апл’ійá або ч’апл’éйка, прáник, рубéл’, кач’áлка і т.д.

Кушúн – широко відоме слово, синонімічне до «глечик». Старі люди вказують, що воно поширилось не дуже давно, очевидно, з російської мови.

Вəрéто – рядно, ткане ів валу. В цьому значенні слово «веретьє, верета» відзначав В.І. Даль і для деяких говірок російської мови[1], що свідчить про спільноруське походження. В наших говірках у представників старшого покоління цей корінь утворює ціле гніздо слів.

Вéрəт – те ж, що і верето: «вəрéто це ж р’аднó здорóвə таке сто ткали бабú із вáлу, так ото звали вéрəт /А.В. Тімка з Тимківки/. В Пристіні «вéрəт» пояснюють, як рядюгу, якою застилали піч. В Просянці І.З. Кудій в цьому значенні вживає форму «вəрéт’а».

Вəрéт’т’а засвідчено в говірках Сенькова і Кіндрашівки. В Сенькові це слово пояснюють як назву клочча, з якого тчеться рядюга. Вивідним з цього значення, можна гадати, є те, що ми маємо в Кіндрацівці: лахміття.

Нарешті в Гусинці маємо ще одну форму в значенні «сýканə, пр’áдиво, з такого ткали р’ад’ýги’’ – вəрéт’уха.

Всі ці форми архаїчні, для молодшого покоління вони майже не відомі. В мові молодшого і середнього поколінь замість цього слова вживаються інші: л’íжник /Моначинівка, Лим. І., Лим. ІІ, Кутьківка, Петроп, Курилівка /або попóна/ Колод. Крин. ІІ/І/.

Загальновідомими в українській мові є і назви одягу, як традиційні, так і сучасні, вживані в даних говірках:

сорóч’ка, пóйас, хвáртух або попəрéдник, ч’инáрка, свúта, запáска, плáхта, оч’íпок, уч’кýр /р’/, л’éнти, капəл’ух /шапка-ушанка/, ч’óботи, ч’ərəвúки.

Більшість цих слів вийшла з ужитку, оскільки давно вже не носять плахти, запаски, очіпки; порівняно недавно перестали носити чинарки, свити. Зате тепер з’явилось багато нових слів, що означають нові види одягу:

плáт’т’а, пал’тó, жикéт, п’інжáк, бр’ýки, йýпка, блýзка і т.п. Загальновживані в нашій говірці такі слова на означення предметів хатнього вжитку:

скáтəр’т’ /або скáт’ір’т’/, нáк’ідка /в тому ж значенні, що і скатерть, є, можливо, запозичення з російської мови/, од’ійáло – слово, що не відзначене було в словнику В. Грінченка, але розповсюдилось в українській мові з російською.

---

[1] Даль, В.И. Толковый словарь…, ч.І, 1863, стр.550.

Опанч’á. В словниках це слово пояснюється як різновид верхнього одягу[1]. Але у Даля наводиться ще одно значення для цього слова, властиве, за вказівками автора, говіркам Тамбовської губ. «кошма опанча» – «волок из поярку». Саме в такому значенні вживається це слово і в наших говірках. «Опанча, то ж було чумакували колис’, так возú накривали, здорóвə мéтра два, із вóўни» /А.В. Тимка з Тимківки/.

2. Таку ж спільність і одноманітність маємо в виробничій і господарській

лексиці:

плуг з деталями: ləм’íш, чəрəслó, кол’ішн’á, в’ійцé, йармó, залóзи, вужéўка, прав’íй, чəп’íги, град’íл’, поличка, кóчət.

віз: колéса, óс’і /вóс’і/, подýшки, п’іттóки, ручúц’і, голóбл’і, /оглóбл’і/, отóси, ч’окá, драбúни, лигрúни, свóр’ін’ /або швóр’ін’/, жѡмуц’ц’í, упóрки, шпúц’і, колóдка, óб’ід, рúхва /Грабар М.І. Кисл./. І його різновиди: розвóра, ходóк, гарбá, б’істáрка, бəдá /на двох колесах/, хýра /згружений віз/. Соха –про неї лише згадують, але ніхто не розповість про її частини; рáло – широко відоме старим людям знаряддя праці; ц’іп – частини: ц’іпúлно, кáпиц’а, бúч, ушивáл’ники; косá – к’іс’с’á, напéрсток, пáсклəн, рýч’ка, косá.

Різні кладки снопів: копá /60 снопів/, п’íўкопи /30 снопів/, хрəстéц’, або пйатнá дз’ц’атка /15 снопів/, скúрда /вміщала від 15 до 40 кіп, а тепер може бути і більше /Ожəрéд – велика кладка змолоченої соломи/.

3. Назви диких і свійських тварин та птахів: корóва, к’íн’, свин’á, в’іўц’а, козá, собáка, к’íшка, тил’á, лошá, порос’á, цуцəн’á, кошəн’á, бúк, в’іл тощо; п’íвəн’, кýри, кýрка, кýрча /або кур’á/, вýтка, вутáк, сéləзəн’, вут’á, гусáк, гýска, гусəн’á і т.д.

Збірні назви для свійських тварин:

скотúна, худóба, товáр; отáра /овець/, чəрəдá /кор’ів/, гýрт /коней/; лисúц’а, вəд’м’ід’, вóўк, зáйəц’, тх’íр; ворóна, сорóка, лáст’іўка, соловéйко, пастушóк, жáйворонок, гáлка, шпáк, красногрýдка, жоўтогрýдка, грак, дəркáч’, сúч’, орéл, шул’íка.

Д’áтəл /д’áтəл’/. На означення цієї птиці в наших районах є три слова: д’áтəл, кл’уйдерəво, жоўнá.

Найбільш поширеною і загальною є назва д’áтəл’ /фонетичні варіанти д’áтəл, йáтəл’, д’ат’іл’/Вона є спільною для східної слов’янських мов. За пам’ятками відзначав її І.І. Срезнівський. Для сучасної української мови ми знаходимо це слово в словнику за

[1] Див. Срезнєвський, І.І. Матеріали…, т.І, Б.Грінченко, Словар укр. мови, 1924р., т.2 стр.59; В.И. Даль, Толковый словарь…, т.І, 1863 г., стр.464 /опанча/.

редакцією Б.Грінченка і в «Русско-украинском словаре», 1947 р. Жоўна́ в «Материалах..» І.І. Срезнєвського желна-жлъна/ – визначається як один з різновидів дятла, отже поняття більш вузьке. В словнику Грінченка «жовна» має два значення: 1/іволга, за матеріалами з Лебединського повіту, і 2/ за матеріалами І. Верхратського з говорів галицьких лемків, різні види дятлів /зеленый, пестрый, черный/.
Кл'уйде́рэво найменш поширений варіант назви цієї птиці.
В словнику Б. Грінченка воно перекладається на російську мову як «дятел», при цьому вказується, що воно відзначене в Миргородському повіті.

4. Назва культурних і диких рослин:

пшэну́ц'а, жу́то, кукур(г)у́за, про́со, гре́ч'ка, ове́с, йач'м'ін', пр'а́д'іво або коно́пл'і, со́йашник, бур'а́к, ду́н'а, кавýн, гарбу́з, пом'ідо́ри або ба/о/клажа́ни, ог'іркú, або огурц'і, карто́шка… йа́блука, гру́ш'і, слу́ви, ву́шн'і, те́рэн, чорно́слиў, жэрде́лі або обрико́си…

Викликає цікавість слово «ч'эре́шник», що вживається на значення невеличких круглих слив /тернослив або чорнослив/. Словники дають цьому слову лише одне пояснення – «зарослі черешень».

В значенні ж сорта слив ми його зустріли в с. Колодязній і його околицях. Крім того, представники Грайворонського р-ну, Курської області розповідали нам, що в цьому значені вживається це слово і у них.

Дерева: верба́, осу́ка, ду́б, бэре́за, лу́па, йасэно́к, ч'орно́кляна, клэно́к, бэрэсто́к, топо́л'а, в'іл'ха, ока́ц'ійа.

Трави: м'іш'ій, п'ір'ій, осо́т, очэре́т, осока́, /о/куга́, буд'а́ку́, р'іпйахú, кропива́, полú́н, нэхворо́шч'а, лωпу́х, лобода́, лωпу́ц'ки, шч'эрú́ц'а, ре́ва, рог'із, в'інэки, лоза́, подоро́жник, шпорú́ш, кле́вэр.

Квіти: кала́ч'ики, ка́шка, красо́л'ка, кру́ч'эний, панú́ч', наг'ідкú, гвоздú́ка, васил'кú, рома́шки, ф'ійа́лки, гэргú́на, або жэвэржú́на, поворотсо́нц'а, ч'орнобрú́ўц'і, бэре́ска, ма́к, б'іссме́ртники, д'іл'ійа, пэту́шки, або п'іўники, л'убú́сток, молоч'а́й, пі/в/о́н'ійа, кану́пэр, буркý́н, сокиркú, ро́жа, майо́ри…

5. Назви спорідненості, в основному, входять до основного словникового складу всякої мови. Своїм походженням вони майже завжди сягають в глибоку давнину. Більшість коренів в цих назв не лише для слов'янських, а і для індоєвропейських мов спільна, що є свідченням великої давності цих слів. В говірках наших районів не зустрічаються назви спорідненості, які не були б надбанням української національної мови:

ба́т'ко, ма́ти, бра́т, сэстра́, д'ід, ба́ба, пра́д'ід, пра́ба́ба, доч'ка́, су́н, д'ад'ко, т'ітка, плэм'інник, з'а́т', нэв'істка, те́с'т', те́ш'ч'а, све́к'ір,

свəкру́ха – це все слова, що вживаються в активному словнику цих говірок. Інші назви вийшли вже з ужитку і зберігаються в пасивному словнику старих людей:

д’івəр – брат чоловіка; зову́ц’а́ – сестра чоловіка, йатро́ўка – жінка брата чоловіка, свойа́к – чоловік зовиці, шур’а́к – брат жінки.

Ця група слів вийшла з ужитку і в активному словнику витіснена списовими конструкціями, які ми подавали при розкритті змісту цих слів. Інших слів на означення спорідненості на території цих районів ми не знайшли.

Взагалі назви спорідненості в сучасній мові не відрізняються великою різноманітністю і деталізацією. Найбільш часто вживаними при звертанні до родичів, з якими породичались через одруження дітей, є «сват», яке у вузькому розумінні означає батьків зятя або невістки, а в більш широкому може вживатися по відношенню до любого родича другої сторони.

Для назв окремої родини вживається слово «сімйа́» /сімн’а́/. Всі родичі далекі і близькі, об’єднуються назвою «р’ід»: говорять «у неї р’ід вəлу́кий» /Колод./.

6. Спільними з літературними є, в основному, слова на означення явищ природи:

дош’ч’, гр’ім, блу́скаўка, гроза́, ра́йдуга, с’н’іг, ту́ч’а /велика грозова або снігова/, хма́ра /легенька/ году́на або хороша пого́да, нəго́да або погана погода, холодний день. В Гусинці і в Колодяжній від представників старшого віку поряд з «холодний день» визначено «су́віркий день», а в Синисі в тому ж значенні записано «з’у́мний день». До слова «з’у́мний, а, є» в словнику Б. Грінченка вказано два значення: а/ рос. зимний, б/ рос. холодный. Слово «зимно» в значенні «холодно» знають і говірки російської мови, як відзначав іще М. Даль.

Найбільшу кількість відтінків передають слова на означення різного роду снігопадів.

В’іхола. Словник Б. Грінченка перекладає це слово на російську мову як: а/ метель, вьюга; б/ грозовая буря.

В наших говірках воно вживається саме в першому значенні.

Зав’ір’у́ха – загальновідоме в українській мові слово.. Воно має приблизно таке ж значення, як і попереднє.

Мəте́лиц’а – загально відоме в українській мові і в російських говірках слово, вживається в тому ж значенні, що і митіл.

Мит’іл’. Не відзначається словниками сучасної української мови і є, очевидно в наших говірках запозиченням з російської мови; для говірок, що лягли в основу російської мови, воно було відоме вже в найдавніші часи. В наших говірках слово означає густий снігопад.

Хурде́лиц’а означає хуртовину, вихор незалежно від наявності снігу. Словник Б. Грінчека перекладає це слово на російську мову як «мятель» і вказує, що воно властиве для Черкаського повіту. Крім цього словника ми не знайшлм цього слова ніде. Щодо його етимології як в українській, так і в російській мові, «хуртовина» і українського слова «метелица».

Шкви́р’а – сніг з вітром, є, очевидно, діалектизмом. В наших районах воно відзначене в Гусинці, Моначинівці, Кутьківці і Просянці. Словник Б. Грінченка визначає це слово, але вказує, що воно властиве Волчанському повіту на Харківщині, який є близьким сусідом Дворічанського і Куп’янського районів.

7. Цікавим фактом є те, що на означення часових понять в досліджуваних говірках не вживаються слова з словникового складу української літературної мови: «година», «хвилина», «рік», «час», а також українські назви місяців. Ці слова якщо і вживаються, то лише шкільною молоддю і є свідченням засвоєння норм літературної мови. В переважній же більшості в тому числі і представниками інтелігенції, вживаються слова спільні з відомими російськими: вре́мн’а /ўре́мйа/ – в значенні «час», ча́с – в значенні «годи́на», год – в значенні «рік», мину́та – в значенні «хвилина».

> «Та й тэпер вс’ігда чита́йə, йак т’іки слободн ўремйа ў його йе». «Сэло старе, год’іў триста ма́йə. /Кисл./». «Вона була до два͡дз’ц’ат’ восьмо́го году́, а у два͡дз’ц’ат’ дуйат’ім году́ орган’ізува́ли перший соз /Гус. Крив./». «Минут ч р з два͡дз’ц’ат’ прийшоў голова́ /Кол./».

Назви місяців «січень», «лютий» і т.д. в говірці не вживаються, в мові інтелігенції вони сприймаються як книжні. Але старі назви місяців зберігаються у назвах тварин /головним чином, корів/, що народжуються в лютому /«Л’у́точка»/, в квітні /«Кв’ітка», «Кв’іточка»/, але «Ма́рточка», «Марто́к» /бичок/, бо березень не піддається створенню імені. Отже, можна згадати, що в живій мові назви «йанвар’», «фиўрал’» і т.д. є порівняно новим явищем.

Запозиченням з російської мови є назви сторін світу:

с’е́вир, йуг, восто́к і за́пад. Про запозичений характер цих слів свідчить те, що, по-перше, поряд з цими словами широко вживаються і відповідні українські: п’ійўн’іч’, п’ійўдэн’, сх’ід, за́х’ід; по-друге, фонетичне оформлення слів севир і восток, які не відбивають основних фонетичних законів української мови.

8. Нарешті, слід спинитися на декількох діалектизмах як властивих лише нашій говірці, так і таких, що властиві вузькому колу говірок.

Йе́рок. Цим словом в говірках сіл Колодяязної, Петроіванівки Дворічанського району називають довгий яр, на відміну від невеличких ярочків, розмитих водою.

Слово «ерик» з суфіксом –ик відзначає словник Б. Грінченка, і значенні невеликого вузького протока, або невеличкого канала між озерами, лиманами чи плавнями[1]. В значенні «старица, речище» часть покинутого русла реки, куда по весне заливается вода и остается в доглих яминах» або «узкий глубокий пролив из реки в озеро, между озерами и ильменами» вживається це слово в південно-східних говірках російської мови[2]. Але найближчим до нашого значення є те, яке вказує В.Ф. Соловйов для говірки донських козаків: «ерик» /уменшительное яр/»[3]. Форма ж с суфіксом –ок може пояснюватись як контамінація форм «ерик» і звичайного «ярок».

В'іклино, в'клин'н'а. Так в Колодязній називається чтсте місце на річці, яка взагалі в околицях цього села зовсім заросла очеретами. Це слово є неправильно сприйнятою формою відомого в українській мові слова «в'ікну́на»[4].

В такій формі вживається це слово і в с. Лимані, де ним називається один з лиманів.

Бут'іти вживається в наших говірках в тому ж значенні, яке дається для нього в словниках[5]: ревіти як в основному значенні /про тварин/, так і в переносному /про дітей/: «Проку́нəц'а було ўноч'і і бути́т» /Колод./.

Гр'іб, гробку́. Слово «гріб» в говірці с. Петропавлівки /в мові О.Ю. Ляшенко відзначено в значенні могила, яке не властиве для літературної мови / «Ще й гр'іб н'іде́ нə ўпа́ў»/. Це значення слова є дуже старим. Воно відзначається в «Материалах» Срезневського[6], в словнику Даля, при цьому значенні слова стоїть вказівка, що воно застаріле[7].

Значно частішим є вживання слова «гробки» поряд з могилки в значенні кладовища. Це значення для обох слів /гробки і могилки/ відоме /в різних варіантах/ як українській так і російській мові.

Мура́ўки вживається в значенні «комашня», «мурав'ї». В однині воно має форму жіночого роду «мура́ўка». До цього значення

---

[1] Грінченко Б. Словарь…., т.І, стор.510.
[2] Даль, В.И. Толковый словарь, т.І, стор.465.
[3] Соловйов, В.Ф. Особенности говора донских казаков / Сборник отделения русского язика и словесн. АН., т. XVIII, 1901, №2, стор.5.
[4] Грінченко Б. Словарь…., т.І, стор.279.
[5] Там же, стор.159. В словниках Срезнєвського І.І. і Даля М. воно фігурує в формі «бучати», «бу́чат», див. першого т.І., стор.195 і другого т.І., стор.129.
[6] Срезневський, И.И. Материалы…, т.І., стр. 594.
[7] Даль, В.И. Толковый словарь…, т.І, стр.351.

близьке, наведене Грінченком в прикладі: «Найшов купу муравки» та «У дворах, по улицях, коло церкви, як мурави народу»[1]. Це значення з'явилось не без впливу російського «муравей», яке прийняло таку форму під впливом «мурава» /трава/.

Кал'ати часто вживається в значенні «замазати, забруднити». Особбливо часто вживається воно в говірці с. Колодязної і її околиць, де ми не чули в цьому значенні іншого слова. Це слово не є діалектним. Його відзначають словники як російської, так і української мови[2].

В «Матеріалах» І.І. Срезнєвского воно згадується теж в такому значенні /… акы свинина въ бьр'нии калютисна въ чьнемъ, т.І. ст..1184/, отже є воно давнім, спільним для східних слов'ян.

Карава́н. В словнику Б. Грінченка для цього слова наводиться сім значень[3], з яких для нашої говірки відоме лише основне /караван/.

Але в говірці села Кислівка воно вживається і в іншому значенні: «споч'атку у сəл'і буў караван дл'я своїх потреб. З каравана утворúлос' óзəро. /Марченко/».

Отже це слово означає водоймище. Звідки могло з'явитись це значення, встановити важко. Можливо воно виникло із сполучення «водопій для каравану», оскільки, за свідченнями старих людей /А.Ф. Кукса з Тимківки/, в цих місцях випасалися державні табуни /один відділ з яких, за словником Б.Грінченка, може називатись «караван»/.

Низкогла́зий в значенні близькорукий, є, очевидно, калькою з відомого в українських говірках, зокрема на Сумщині і Київщині «низькоокий», «низький на очі»[4], оскільки в наших говірках слова «глаз»вживається значно частіше загальноукраїнського «око».

Пат/р/ува́ти довелося нам відзначити в с. Дворічній /О.Є. Дорошенко/ і в Колодязній /Т.Т. Чирнова/ в одному і тому ж значенні: уважно дивиться / «А він так і патýйе» – Дорош., «Так уважно патрýйə», – Чирк./. Це слово зазначено в словнику Б. Грінченка в значенні «дивитис, доглядати, пильнувати» в двох фонетичних варіантах «патрувати»[5] і «пантрувати»[6]. Засвідчено воно і в діалектологічних роботах останніх років[7]. Можливо, що це слово є

---

[1] Грінченко, Б. Словарь…, т.І., стор.990.
[2] Див. Срезневский, И.И. Материалы…, т.І., стр. 1184.
[3] Грінченко, Б. Там же, стор. 756.
[4] Там же, стор.1099.
[5] Див. Грінченко, Б. Словарь,1909, т.2, стор. 106.
[6] Там же, стор.97.
[7] Карпова, В.Л. Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської обл.. Діалект. бюлетень, в.3, К., 1951, стор.39.

полонізмом, що одержав фонетичне оформлення у відповідності з вимогами української мови.

Сойашниці – назва хвороби живота. Це слово відоме в українських говірках[1]. Наводиться воно і в словнику Б. Грінченка /т.2, стор. 678/. Зокрема його вживають на Полтавщині, по це свідчать записи, надруковані в «Українському діалектологічному збірнику» /1929, кн.. 2, стор. 196/.

9. Нарешті, в говірці можна відзначити декілька своєрідних експресивних слів.

Балабóнити вживається в значенні «говорити багато попусту». Це значення слова метафоричне до основного, на яке вказує словник Б. Грінченка, «звонить, бренчать»[2]. Даль в своєму словнику не наводить цього дієслова, зате у нього вказується на декілька іменників з корнем: балабон, балабончик в значенні «пустомеля, болтун», балабончик – бубенчик[3].

В останньому значенні слово «балабончик» вживається і в українській літературній мові. Наприклад, П.Г. Тичина у вірші «Свиня-наполеончик» пише:

«Тріщи, бряжчи, жерстяним сяй,
Порожній балабончик…»

Прил'убувáти. Ф.А. Кукса в Тимківці слово «прил'убувáли» вживає в розумінні «облюбували». Можливо, що це його власний новотвір і не можна його відносити до словникового складу всієї говірки. Але і такі індивідуальні утворення допомагають зрозуміти, як в свідомості людей відбиваються ті або інші компоненти слова або словотворні елементи.

П'ідс'істи. «Так вони його, б'ідн'агу, дес' п'ідс'іли та й убили» /І.З. Кудій, Просянка/. З цього контексту можна зробити висновок, що це слово має значення «підстерегти». Навряд чи його можна вивести із значень «поддевать, поддеть, причинить вред», які наводить до цього слова Грінченко[4].

Не можна, здається, відносити його й до того найстарішого значення, яке дає йому І.І. Срезневський – нашесть, напасть /…и сѹча бысть, занеже славлянь доспѹсѹ подсѹлѹ бяху и розгониша заричан, а они без доспѹха были, Нові л., 6867 г./. На наш погляд найбільш вірогідним є те, що це контамінація слів «підстерегти» і «засісти» /пор. засада/.

---

[1] Див. Труды этногр…., т.І., стор. 114; Мерневич, К.С., 1893 р., т.VII, стор.80.
[2] Грінченко, Б. Словарь,1909, т.І, стор. 65.
[3] Даль, В.И., Толковый словарь…, т.І, стор. 36.
[4] Грінченко, Б. Словарь,1909, т.2, стор. 182.

Осігнува́тис’. Це своєрідне слово означає в устах Ф.А. Кукси «розташувались, осіли». «Вони приїхали, прəл’убува́ли і ос’ігнува́лис’». Це слово можна було б розглядати як індивідуальний новотвір, оскільки воно не засвідчене словниками. Але нам доводилось його чути саме в такому значенеі у представників говірок Сумщини /зокрема с. Кам’янки Тростянецького району/. На Сумщину /Ахтирку, що поряд з Тростянцем/ як на місце походження своїх предків вказує і Ф.А. Кукса. Так що це слово, очевидно, відоме окремим говіркам. За свідченням З.М. Веселовської в такому значенні це слово було відоме до революції для Харківського просторіччя. Щодо походження цього слова, то дуже можливо, що воно є переосмисленням «асигнуватись», тобто взяти кредит для переселення.

Таким чином, з невеликого переліку діалектних слів і експресивної, часом індивідуальної лексики, видно,що в словотворі немалу роль відіграє контамінація, яка є живим словотворним засобом. Не всі новотвори входять до словни кого складу загальнонародної мови. Деякі з них є скороминущими утвореннями, властивими для індивідуальної мови, деякі залишаються у вузькій сфері діалектного вжитку. Але хоч невелика кількість їх знаходить широку сферу вжитку і стає надбанням словникового складу національної мови.

Такі коротко загальні риси словникового складу говірок східних районів Харківської області. Вони свідчать про те, що, по-перше, словниковий склад цих говірок спільний з словниковим складом української національної мови, зокрема з говірками провідного діалекту, який ліг в основу національної мови, – полтавсько-київського, з яким у наших говірках є навіть декілька спільних діалектизмів; по-друге, що в нашій говірці є деякі діалектизми, що або зберігаються з давніх часів, в той час як в інших говірках вони вже зникли, або виникли чи виникають уже в часи, коли населення цих районів жило окремо від батьківщини своїх говірок – від Полтавщини.

Отже говірки східної Харківщини є і у відношенні традиційного словникового складу типовими представниками південно-східного наріччя, зокрема полтавсько-київського діалекту.

Зміні в лексиці говірок після Жовтневої революції

Розглядаючи зміни в лексиці пореволюційного села треба, головним чином, на матеріалі вивчення говірок старшого і почасти середнього поколінь, освіта яких в більшості випадків не перевищує трьох класів.

Щождо словникового складу молодшого покоління, яке в основній самі має неповну середню освіту, то, на наш погляд, він не

може вже бути об'єктом дослідження діалектолога в питанні про зміни після Жовтневої революції.

Словниковий склад молодого покоління нічим не відрізняється від словникового складу літературної мови, яка стала надбанням широких верств населення, зокрема молодію

Більш того, молодь, вивчаючи природознавство, мову, літературу, точні науки, займаючись в гуртках, оволодіває не лише літературною, а і спеціальною термінологічною лексикою і вільно користується нею. Отже при розгляді лексичних змін в говірках Куп'янщини після Жовтневої революції ми будемо орієнтуватися, головним чином, на мову старшого і середнього /40-55 років/ поколінь.

Розвиток словникового складу, як відомо. Має дві сторони: з одного боку відбувається безперервне збагачення словникового складу з розвитком, який відбувається у всіх сферах людської діяльності, а з другого боку, із словникового складу випадає деяка, хоч і не дуже значна кількість застарілих слів.

Те ж саме ми бачимо і в розвитку словникового складу окремих говірок. Проф. Ожегов в статті про зміни в російській літературній мові після Жовтневої революції[1] звертає увагу дослідників на той факт, що багато слів, які ми вважаємо за новотвори радянського часу, в мові передових представників культури вживались іще до революції. Тобто, що передумови для масового лексичного збагачення мови в післяреволюційні і революційні часи були підготовлені ще до революції. Це положення ще в більшій мірі, ніж до літературної мови відноситься до мови представників села.

Жорстока експлуатація сільського населення, віковічна відсталість, культурна і господарська, загострення протиріччя між містом і селом в умовах капіталізму, особливо в царській Росії, що була осередком всіх протиріч, привели до того, що утворився розрив між словниковим складом міста і села: в той час, як в містах, що стали осередком культури, науки словниковий склад безперервно збагачувався і зростав за рахунок наукової, політичної лексики, лексики, що відображала міський побут і т.п., словниковий склад сільського населення, що було відірване від культурного життя, що обробляло землю прабатьківськими дерев'яними знаряддями – сохою і ралом, збагачувався надзвичайно поволі і залишався бідним, порівняно з мовою міста і літературною мовою, на певні категорії слів. Але, незважаючи на кількісну різницю між словниковим складом міста і

[1] Ожегов, С.И. К вопросу об изменениях словарного состава русского языка в советскую епоху. Вопросы языкознания, 1953, №2.

села, мова їх була єдина, оскільки у них був єдиний, спільний основний словниковий фонд і граматична будова.

Саме завдяки цій спільності в період Жовтневої революції, а потім в період соціалістичних перетворень на селі сільське населення, що жадібно тягнулося до знань і нарешті одержало змогу культурного розвитку, сприйняло велику кількість слів з літературної мови як свої рідні слова і легко включило їх до свого словникового складу, весь час збагачуючи його.

До таких слів, що увійшли після Жовтня в морву селян з літературної мови відносяться:

па́рт’ійа, пре́м’ійа, гурто́к, клу́б, ле́кц’ійа, ро́л’, пйе́са, кру́тика, од’ікало́н, пра́ктика, інститу́т, ун’івэрсите́т, нара́да, сикрита́р, эле́ктрика, комун’ізм, соц’іал’ізм і багато інших.

Всі ці слова хвилею прилинули в мову села, збагачуючи її, відбиваючи збагачення культурного і економічного життя радянського села.

Другий тип складають новотвори, що з’явились в українській мові вже після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Після революції радянський народ пд. Проводом комуністичної партії докорінно перетворив обличчя країни. Нова потужна техніка, залучення широких мас населення до політичного і культурного життя в країні, нові форми господарювання, керівництва державою і господарством – все це спричинилось до того, що в активний словник широких мас переходить багато слів, які раніше для них були чужі і не зрозумілі. Нова соціалістична дійсність разом з тим викликає до життя цілий ряд нових слів.

<u>І. Лексика радянського державного ладу і громадського життя.</u>

рад’а́н’с’ка вла́да /сов’е́ц’ка ўла́с’т’/, Верхоўна Ра́да, с’іл’ра́да, ву́бори до Верхо́ўнойі Ради, райко́м, райвиконко́м, комсомо́ляц’, п’іоне́р, м’іт’інг, так було воно до сов’е́ц’кой ўлас’т’і. /Кур.І/; і пэрэйшло́ опйа́т’ у Кури́л’іус’кий сел’с’кий сов’ет. /Кур.І/; н’і, мабуд’, нэ дожэву йа до комун’ізму. /Кур.І/; і с’іча́с про пол’ітику йак почне роска́зуват’. /Прос.І/.

<u>2. Лексика колгоспного життя і виробництва</u>

пла́н, нам’іча́ти, дохо́д, трудоде́н’, пре́м’ійа, нара́да, обйаза́тэл’ство, данэ товаришу Сталіну /Кисл./; ми ото вийіж*дж*’али на нара́ду пэрэдовик’ійу…уже з мэда́л’ами. /Кисл./; ланков’і і колхозниц’і р’адов’і получили по три цэнтне́ра, а йес’т’ і по чоту́р’і са́хар’у на свойі трудод’н’і. /Кисл./; ми пэрэву́полнили план. /Кіндр./; наш колхоз дом’ігс’а висо́ких урожа́іў /Кисл./.

а/ <u>Організація праці:</u>

колго́сп, колхо́з, радго́сп, соўхо́з, бига́да, ла́нка, арт’іл’, кому́на, әмтәе́с, заготзәрно́… у нас багатий і хароший колгосп м’іл’іоне́р /Кіндр./; перва п’ішла в арт’іл’ /Прос./; в три д͡з’ц’ат’ім году́ поч’ала́с’ сполошна коләктив’іза́ц’ійа /Гус./; в’ін жә создаў перву кому́ну на сәлі́ /Гус./; в колгосп записалис’а ми у двадз’ц’ат’ дәўйатом го́д’і з о́сәні. В глибоку о́с’ін по поч’али орган’ізо́ват’ /Кур./; там /в колгоспі «Червона зірка» – Л.Л./ праўл’е́н’ійә оч’ән’ хоро́ше /Кур./; соўхо́з од нас два к’іло́м три /Кисл./; радго́сп заснований сначала /Кисл./, пәрәйшла у загодзәрно́ /Кисл./.

б/ Назви сільськогосподарських робіт:

пос’іўна́, убо́рошна /рідше збира́л’на/, кул’т’іва́ц’ійа, с’н’ігозатри́мка, шаро́ўка, пров’е́рка, боронува́н’н’а, кул’т’ів’і́рват’, п’ідко́рмка, до́брива, су́пәр…три рази п’іткáрмл’ували /Кисл./; су́пәру 50 к’ілограм і пәрәгно́йу один цәнтне́р. /Кисл./; нач’али робити с’н’ігозатри́мку. /Кисл./; скул’т’ів’і́рували два ра́зи. /Кисл./; потом чәрәс полм’е́с’аца кул’т’іва́ц’ійа. /Кисл./; поч’али пәрәгно́йәм і по́пәлом п’іткáрмл’увати /Кисл./.

в/ Нові назви осіб за характером роботи:

бригад’і́р, голова́ колго́спу, зав’іду́йуч’ий фе́рмойу, ланкова́, поләво́д, агроно́м, при д͡з’с’іда́тәл’, сикрита́р’, колго́спник /колхо́зник/, колго́спниц’а /колхо́зниц’а/, витир’іна́р, прице́пшч’ик, трактори́ст, комбайне́р; йа була кухова́ркойу коло трактури́ст’іў /П/П/; багато колго́спник’іў получ’или ордәну́ і мәдал’і /Гус./; ланкова Настас’і́йа Залива́ха получ’ила о́рдән Л’е́н’іна і мәда́л’ «За трудову до́бләс’ц’» /Гус./; шо́хвер копәта́на спов’істи́ў /П/П/; в’ін став у с’іл’рад’і сәкрәтар’о́м /Прос/;

г/ Знаряддя праці:

движо́к, тра́ктор, комба́йн, молота́рка, тр’і́йәр, ил’іктри́ч’иство; у́тром прийі́дә тра́хтур /П/П/; ро́бит’ иликтри́ч’әс’кий движо́к /Кіндр./ во́с’ім гәкта́р’іў скосили комба́йәм. /Кисл./; а уже оце стали с’в’ітити ил’іктри́ч’ством. /Кіндр./; зорали тра́ктором на 20-22 с’інт’і́мәтри; тепер уже ц’іпами молот’ат’ х’іба подсо́лнухи, а то молотарками та комба́йнами /Тимк./.

д/ Слова, що означають відзнаки за самовіддану працю:

гәро́йі, о́рдән, мәда́л’, награ́да.

1. Голова колгоспу Шинкаренкр первим на Купйанщин’і получ’иў о́рдән Л’е́н’іна /Кіндр./.
2. Багато колгоспник’іў получ’или ордәну́ і мәда́л’і /Гус./.
3. Ланкова Настас’і́йа Залива́ха получ’ила о́рдән Л’е́н’іна і мәда́л’ «За трудову до́бләс’ц’» /Гус./; і пре́м’ійі бувало получ’а́ў /Прос./.

е/ Назви, пов’язані з культурними установами:

клу́б, драмкружо́к, к’іно́, л’е́кц’ійа, пэрэдви́жка, ра́д’іо, рад’іоу́зол, рол’, с’т’інн’і газе́ти і т.п; бува́йут’ у клубі і л’е́кц’ійі /Гус./; драмкружо́к іс колго́спник’іў /Гус./; поста́вили пйесу «Назар Стодо́л’а» /Гус./; скоро будэ спра́ўжн’э постойа́ннэ к’іно́ /Гус./; йа й намал’ува́ў кар’ікату́ру /Гус/; прийі́хаў…корэспонде́нт газе́ти /Гус./; дава́йтэ м’ін’і од’ікало́н /Гус./; пошти у ўс’іх є л’ісап’е́ти /Кіндр./.

ж/ Торгівельні заклади:

магаз’ін, копэра́ц’ійа, с’ільпо́; коло копэра́ц’ійі з’ібра́лос’ сила наро́ду /П/П/; народа жу́тко /в магазинах – Л.Л./, та шч’е не ко́нчэно робити пириуч’о́т /Кол./; це та́мэч’ки, де магаз’ін пода́рк’іў /Кол/.

д/ Учбові заклади і організації:

ку́рси, агронаўч’а́н’н’а, пра́ктика, ун’івэрсите́т, дэс’атир’іч’ка, сэмир’іч’ка, уч’у́лишч’э, те́хн’ікум, фэзэ́о; школа там йе і д’іддо́м /Кисл./; а тэпер сэмир’іч’ка. /Кур./; пройшла ку́рси короте́н’к’і, а по́т’ім пра́хт’іку. /Кисл./.

е/ Нова система виміру:

сант’і́мэтр, м’іл’і́мэтр, ме́тр, к’іломе́тр, гэкта́р, до Петропа́ўлоўки ми шч’ита́йэмо во́с’ім к’ілóмэтр’іў /Кур./; уку́нут’ жме́н’у на л’і́тру /Кур./; гра́м, к’ілогра́м, к’іло́, це́нтнэр, то́на.

Помітні групи слів залишила в словниковому складі говірок лексика громадянської війни та Великої Вітчизняної війни: пэрэд рэвол’у́ц’ійэйу зоста́ўс’а у н’о́го т’іл’ки мале́н’кий уч’а́сток /Гус./; руководу́ў ним красний партизан Красноно́с. /Гус./; во ўре́мйа граждансʼкойі войни тут ішли бойі /Гус./, тут приїхали вакул’і́рувати нас маши́нойу /П/П/; прийшо́в у войэнкома́т /Кіндр./; присла́ў з го́спитал’у /Кіндр./; а тоді ку́нэ бонбу і квит. /Прос./; вони ж було йак партиза́н поч’у́йут’; так уже й тру́с’ац’ц’а /Кисл./.

Такими шляхами відбувається збагачення словникового складу не лише говірок Куп’янщини, а і всіх говірок Радянської України.

Відмінності між різними говірками полягають лише і різному фонетичному і подекуди морфологічному оформлені деяких слів іншомовного походження /яких в новій лексиці багато/ в мові носіїв традиційної говірки, тобно представників старшого покоління /але далеко не всіх/. Розглянемо коротенько фонетично-морфологічні особливості оформлення слів іншомовного походження.

Фонетико-морфологічні особливості оформлення слів іншомовного походження

1/ Передача іноземного «ф» через «х» або сполученням «хв»: хорту́на, хве́ршал, хва́кт, шо́хвер, канхве́ти, хвами́л’ійа, хро́нт, тэлэхвонограмма…

2/ дисиміляція двох проривних в сполученні «кт» за зразком українського «хто»:

до́хтур, тра́хтур, трахтури́ст, пра́хт’іка…

3/ Про заміну початкового «а» через «о» ми говорили в розділі «Фонетичні особливості».

4/ Відпадання початкового голосного або цілого складу:

вакул’ірувац’ц’а, струмент, л’іспае́ти, ликтр’іч’эство, найчастіше це буває в багатоскладових словах.

5/ Дисиміляція двох губних приголосних: бо́нба, винба́р’, конба́й…

6/ Стягнення двох голосних в один:

копэрац’ійа, аеропла́н, або вставка між ними приголосного: вакул’ірувац’ц’а…

7/ Широко відома в говірках всіх східнослов’янських мов перестановка звуків у слові «б’улгахтер».

8/ Заміна роду і відповідна зміна закінчення: л’ітра, карас’іна.

9/ Відпадіння кінцевого «н» в слові «конба́й».

Ми вже не говоримо, що вимова наголошених і ненаголошених голосних цілком відповідає закономірностям говірки:

дѡкуме́нти, до́хтур, копэра́ц’ійа, сикрита́р і т.д.

Про наявність в деяких словах «а» замість ненаголошеного «о» під впливом російської мови ми говорили вже при розгляді фонетичних особливостей.

З другого боку, зміни в житті села відбиваються на словниковому складі і в іншому плані: відпадають певні категорії слів, що відносились до понять і явищ, які вийшли з ужитку.

Цей процес, як і попередній, теж, в основному, спільний, як для української, так і для російської та білоруської мов.

Випали з активного словника слова, що були пов’язані з дореволюційними установами та громадськими організаціями, слова, що означали категорії людей, за соціальним та громадським станом, велика група слів, пов’язана з релігійними культом, із старими святами та звичаями. Ці слова вживаються старими людьми лише в розмовах на відповідні теми: про життя до революції, про старі весільні та похоронні обряди, про службу в старій армії, про старі свята і т.п.

Це категорія слів, що вийшли з ужитку у зв’язку з соціальними перетвореннями на селі. Другу велику групу слів, що випадають із словникового складу, становлять слова побутові: назви одягу, хатнього обладнання, посуду і т.п. Тут слід зазначити, що ця категорія слів виходить із ужитку дуже повільно, оскільки зміни в побуті відбуваються поступово.

На стійкість побутової лексики лінгвісти, зокрема проф. Д.К. Зеленін[1], І.Л. Якубінський[2] вказували вже давно. Але знайти причину цього явища стало можливим лише після виходу праць Й.В. Сталіна з мовознавства, в яких було сформульовано марксистську точку зору на питання мовознавства. Причина ця полягає в тому, що більшість цих слів належить до основного словникового фонду мови. Про це свідчать матеріали, наведені в статтях Карпової /Діалектол. бюлетень, в.Ш., К., 1951 р./. Мжельської відносно говірок Архангельської області, Ожегова про розвиток словникового складу російської літературної мови.

В роки революції зламана була стара державна машина, скасовані були старі класові, соціальні, політичні організації, на їх місці були створені докорінно нові організації. Нові явища мали нові назви,старі ж слова були відкинуті, як непотрібні. Вони вийшли з живого мовного обічу і зберігаються лише в пасивному лексиконі. Зміни ж в побуті відбуваються поволі.

Ще в кінці 20-х років не лише старі, а і молоді люди носили «чинарки» і слово це зрозуміле навіть молоді ще і в наші дні. Значно раніше вийшли з ужитку «плахти», «запаски», замість них стали носити спідниці, але молодь знає ці предмети, оскільки вони зберігаються у матерів і бабусь. Ще носять «сорочки», добре пам’ятають «учкур’і», носять «хвартухи» і т.п. Відносно вживання слів «верето», «попона», «опанча» і «л’іжник» ми говорили при загальному огляді лексики наших говірок.

Цікаві явища зустрічаємо ми в словнику, що стосується до хатнього господарства. Наприклад, як назва для посуду, яким набирають воду, називають 4 предмети: к’ірец’, кухл’á, крýжка, стакан /всі групи представників говірки/, при додатковому опиті і декількох навідних питаннях молодь може додати «кухол» або «кухл’а» з глини, а старі люди можуть ще указати і «кірéц’» або «к’ірчик» /дерев’’яний/. З цього очевидно, що зараз воду набирають лише кружкою і стаканом, назначений час тому з цією метою використовували кухлик, в давнину ж для цього вживався неметалічний, скляний і навіть не керамічний посуд, а дерев’яний. Взагалі ще якихось півстоліття тому основні знаряддя виробництва в цих краях були дерев’яні, про що свідчать одностайні розповіді всіх стариків про хліборобство в минулі часи: дерев’яною сохою, орали, дерев’яною бороною «скородили» або

---

[1] Зеленин Д.К. Отчет о диалектологической поездке в Вятскую губернию, ОРЛС, 1908, т.76, №76, 32, стр.15.

[2] Якубинский, Л.П. Несколько замечаний о словарном заимствовании. «Язык и литература», т.I, в.I-2, Л. 1926, стр. 15.

«волочили» дерев'яним ціпом молотили, дерев'яною лопатою віяли. Тепер же вийшла з ужитку і стара виробнича лексика.

На питання, як називається ціп і його частини, дев'яносторічний Аврам Васильович Тимка, предки якого дали ім'я його рідному селу Тимківці /Т'імк'іўка, за місцевою вимовою/, відповідає, що у них тепер ціпами не молотять, «х'іба потсолнухи», а то все «комбайнами та молотарками».

Для молоді ж чужими і незнайомими є слова і предмети «соха» /як і її частини/, «рало», «лопата» для віяння хліба тощо.

Розрізняють, наприклад, «ночви» або «ноч'óўки» /дерев'яні/ і «корúто» /залізне/, поряд із старим загальноукраїнським «глéчик» з'явилось, можливо, з російської мови «кушин» і т.п.

Такі в основному зміни, що відбулися в словниковому складі говірок Куп'янщини після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

При порівнянні з процесами, що відбуваються в іншихз говірках, про які ми дізнаємося з праць, які згадувались вище, видно, що закономірності цього процесу однакові для всх говірок і навіть для всіх східнослов'янських мов. Однак тут можуть бути і деякі відмінності. Так, в нашій говірці що в основних рисах мало чим відрізняється від говірок полтавсько-київського діалекту і може, на основі деяких даних історичного характеру, а також мовного аналізу, генетично відноситись саме до говірок південно-східної Полтавщини, дуже мало діалектних відмінностей, зокрема в лексиці, по відношенню до загальнонародної національної мови. Тому зміни в словниковому складі в даних говірках відбуваються лише в двох напрямках: поповнення новими словами, які з'являються з новими явищами в житті, і, з другого боку, випадання із словникового складу говірки деякої кількості слів із змінами в житті і зникненням певної категорії явищ. В говірках же інших діалектів, які не лягли в основу національної мови і приречені на злиття з національною мовою і зникнення в ній, поряд з цими двома процесами відбувається ще й третій: заміна діалектних слів словами з національної мови. Приклади цього явища в українських діалектах ми знаходимо в статті В.Л. Карпової про говірки Одещини[1], де діалектне «капанúц'а» замінюється загальнопоширеним словом «лопáта», «пращувáти» вживається поряд з «сапáти», «полóти» і т.п. Ф.Г. Жилко відзначає ще явище в говірках Козелецького і Остерського районів Чернігівської області[2] «к'ійахú»

---

[1] Карпова, В.Лю Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської обл.. Діалектол. бюлет., в. Ш., К., 1951, стор.36,39.

[2] Жилко, Ф.Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області, Діалект. бюлетень, в.П., К., 1950, стор.18.

замінилось на «кукуру́дза», «му́гуўка», «свигуншка» поряд із «блискаўка» тощо. Те ж явище спостерігається і в говірках російської мови. Цікаві приклади з деяких говірок Архангельської області наводить О.С. Мжельська в своїй статті про зміни в лексиці цих говірок[1]: «огоро́да – у́згородъ» «па́рит» /висижувати курчат/ – «высу́живать», «жу́то» /ячмінь/ – «ячме́нь» і т.п.

Отже, як бачимо з розглянутого матеріалу, закономірності розвитку словникового складу діалектів в радянську епоху в основних рисах спільні. Але між говірками діалектів, що лягли в основу національної мови, і діалектами, що залишилися на периферії національної мови, в цьому відношенні є деякі посутні відмінності.

Особливості топонімічних назв

Топонімічні назви в Куп'янському і Дворічанському районах, які і на більшості пізніше колонізованих територій, в основному походять від власних імен перших засновників тих або інших населених пунктів, кутків або угідь. Так назви слобод Курил'івка, Кіндратівка, Тимківка, Кутьківка, Сеньків походять від імен засновників реальних /прізвища Тимка, Кутько і досі поширені у відповідних населених пунктах, або таких, про яких говорить традиція/ Курило, Кундрат.

Але все ж немало назв населених пунктів відбивають і інші, найчастіше топографічні властивості. Так, назва Пристін походить від назви крутого берега ріки Оскіл. Власне «пристіном» називається тут вузенька смужка землі між річкою і майже вертикальною стіною гори. В такому значенні це слово відзначено і словником Б. Грінченка, де вказувалось зокрема на походження цього слова з Харківщини[2]. Назва Гороховатка, як ще в минулому столітті відзначилось, походить від «в горах ховаться», про що свідчить і гористий рельєф місцевості.

Прозору назву має Заосколля, що відділяється від м. Куп'янськ лише рікою Осколом. Лиман І розташований при лиманах, ав Лимані другому живуть, в основному, нащадки поселенців з Лиману першого. Слобода Колодязна одержала свою назву, очевидно, від ріки Колодязної, яка зараз обміліла і майже вся заросла очеретами, але ще старі люди пам'ятають, коли вона була справжньою рікою від топографічних умов одержали свою назву Дворічна /при впадінні Нижньої Дворічної в Оскіл/, яка в документах згадується як Дворічний Кут і навіть Красний Кут. До речі сказати, що назви річок Нижня Дворічна і Верхня Дворічна, що навіть вивішені на мостах через

---

[1] Мжельская, О.С. Из наблюдений над лексикой некоторых договоров Архангельской области. «Ученые записки» ЛГУ, №161, Серия филологических наук, в.18, 1952, стр.120-121.

[2] Грінченко, Б. Словарь…, 1924, т.2, стор.446.

відповідні річки, зовсім нові і не відбивають своїх справжніх назв. У всякому разі річка, що зараз названа Верхньою Дворічною є не що інше, як річка Колодязна.

Нарешті назва села Криничне безперечно пов'язана з словом «криниця», що в даній місцевості означає «джерело», але важно встановити, чи воно походить від криниць, які були в місці заснування слободи, чи від урочища, яке могло носити назву Криничне.

На останню думку схиляє нас, по-перше, той факт, що назви населених пунктів в нашій місцевості мають головним чином форму жіночого роду /узгоджуються з «слобода»/ або чоловічого роду /узгоджується з загальною назвою «хутір»/.

По-друге, аналогічні назви села Красне /«красне» – красиве урочище/ і хутора /біля сл. Колодязної/ Кругле, що теж мають назви від відповідних урочищ.

З інших назв можна відзначити села «Синиха», назва якої, за переказами, походить від слова «син» /Один із панів подарував це село своєму синові/. Цікава етимологія назви Просянка. Іван Зиновійович Кудій 1865 року народження розповідає, що частина села, яка належала панові Богданову і носила назву Богданівка, була дуже бідна. «Люди всігда просили, позичали. От і прозвали Богдановку Просянкою» /Прос./.

Ті ж принципи утворення назв ми бачимо і в назвах кутків. Основна маса цих назв походить від власних імен або прізвищ /Шкарл'ётове в Пристіні, Богданівна, Поклонівка, Цибівка в Просянці; Ревуцькíвна, Ляхíвка, Третякíвка, Кулáгівка, Набокíвка, Молодáнівка, Чабанíвка в Петропавлівці і т.п./. з 72 записаних назв кутків 31 походить від власних імен, причому майже всі прізвища, від яких походять ці назви /за винятком прізвищ панів/ зберігаються і донині. Так, наприклад, у Петропавлівці і її околицях живуть Ревуцькі, Ляшенки, Набоки, Третяки, Молодани /дивись вище відповідні назви кутків/. У Тимківці основних три прізвища – Тимки /за місцевою вимовою Т'імки в Т'імк'іўка/, Кукси і Ревуцькі і т.п.

Значну частину назв кутків становлять назви, що походять від топографічних об'єктів: у Пристіні Гор'áн'іўка /по горі/, Низ, Бережáни /у березі/, в Петропавлівці і в Курилівці є кутки з назвою Вершúна /високе місце на селі/, Кутьківці Крид'ун'íўка /з Крейдюнівка/, П'ідгор'áн'іўка. В Синисі-горá, Слободá і Крáй.

Незначну кількість становлять назви, що відбивають колишні соціальні відносини між жителями цих сіл. До таких слід віднести вже згадувану Просянку, такий же характер носить Боргун'íўка в Петропавлівці, стара назва Старц'íўка в Курилівці.

Частина Лимана II, що населялась кріпаками, носила назву Панській край.

Деякі назви кутків носять назви, значення яких дуже важко розкрити. Так, якщо назву Краян в Тимківці можна пояснити від «краяти» /він відділений неглибоким вибалком/ або від «край», то назву «Куршава» пояснити дуже важко. Нам пояснювали, що Куршавою баби називали бідну частину села. В словниках такого слова ми не знайшли. Правда, в словнику за редакцією Б. Грінченка 1909 р. є слова «киршава», яке він перекладає як «волоса». Можливо, що «Куршава» є своєрідною передачею цього слова. До такого ж роду назв, про які ми можемо сказати – нічого, крім того, що вони існують, відносяться Кофе́ївка в Моначинівці і Кало́нка в Синисі.

Ліси в Куп'янському і Дворічанському районах, як уже відзначалося на початку цієї роботи займають дуже невелику площу. Вони розташовані по неудобних землях, балках і ярах. Площа кожного окремого лісу дуже невелика, отже це швидче невеликі урочища, ніж ліси. Про це свідчать назви лісів, які майже завжди стоять в середньому роді /узгоджуються з «урочище»/ і дуже рідко в чоловічому /узгоджуються з «ліс» або «гай»/. Назви лісів і урочищ завжди дуже прозорі і походять або від імені власника /про що свідчать форма присвійного прикметника, а інколи і свіжа традиція або наявність відповідного прізвища/ або ж від його традиція або наявність відповідного прізвища

Або ж від його власних якостей /форми, місця розташування, розмірів тощо/. До першого роду назв відносяться Лоба́сове та Попо́ва стінка і Балаба́нова стінка у Пристіні: Ло́тово, Лома́чино, Доце́нків у Петроіванівці; масні́ вільхи і Па́нські вільхи у Лимані першому; Зінце́ве, Грако́ве, Крамаро́ве у Синисі; Панко́ва стінка у Колодязній.

До другого роду відносяться Россо́ховать /від розсоха, розвилина/ в Пристіні; Горбату́, Западне́, Горбо́ватий, Велу́кий, Обо́раний, Зру́баний в Петроіванівці; Двору́бчик у Лимані II, Горбо́ве і Лу́пове в Синисі, Кру́гле, До́вге, Довге́ньке, Обо́ране, Кра́сне в Колодязній.

Назва одного з участків лісу біля Колодязної «Пивова́рня» походить від того, що тут колись була розташована панська пивоварня, але крім назви і оповідань старих людей про неї ніщо не говорить.

Ще бідніші наші райони на водоймища. Єдиною значною водною артерією є ріка Оскіл. Такі ж ріки як Коло́дязна, Ку́п'янка, біля Куп'янська Ревуцькі́вка /в Петропавлівці/ дуже обміліли, заросли очеретами, так що не завжди знають їх назву. В Курилівці є невелике річище, про яке говорять, що воно називаються «просто річка і все».

Назви озер ярів утворюються за тими ж принципами, що і назви лісів. Їх етимологія майже завжди дуже прозора. Озера Ру́деве /в Пристіні/, Кра́сне /Красиве там же/, Шу́ми, Лад'і́жне /в Богуславці/, В'ікну́на, Лиманц'і́ /в Лимані І/, Вербо́ве, Кру́гле /в Сенькові/.

Яри: Пу́сарський, Штéхово в Петроіванівці, Васильк'і́вський, Кала́шніковий, Му́шкин в Моначинівці, Кравці́в в Сенькові, Хроло́вий /Фролів в Синисі/. І другий тип назв: Сухýй, Кру́глий, Россоховате, Западне, Довгенький, Березове в Петроіванівці, Холодний В колодязній, Піщана балка в Моначівці і т.п.

Такі топонімічні назви маємо ми на території досліджуваних нами районів. Проте, в літературі вже відзначалось, що старі топонімічні назви пов'язані з іменами власників певних об'єктів, в радянській час виходять з ужитку. Це особливо стосується до назв кутків, поділ якими витіснено поділом за назвами колгоспів. Нам довелося довгий час провести в селі Колодязній. І за цей час ми могли б не узнати назв кутків, коли б не спеціальна зацікавленість в цьому питанні. Декілька раз на день можна почути що хтось пішов чи поїхав в «Комуніст» старі люди кажуть в «Камуніст»/, в «Мічуріна» і ніколи не довелось чути щоб хто-небудь пішов на «Бульбі́ўку» тощо.

Більш стійким виявляються назви хуторів, оскільки вони означають окремі, хоч і невеликі населені пункти.

Такий, в основних рисах, характер словникового складу наших говірок і закономірності його розвитку. З розглянутого матеріалу ми бачимо, що словниковий склад говірки, як і фонетична система та граматична будова, мало чим відрізняються від національної української мови і говірок полтавсько-київського діалекту, що лягли в основу української національної мови. Деякі відмінності, зокрема лексичні діалектизми в говірках Куп'янщини, належать, головним чином, до категорії емоційної лексики, яка надзвичайно мінлива, і могли виникнути вже в період відокремленого життя наших говірок від свого полтавського кореня.

ВИСНОВКИ

З огляду особливостей говірок східної Харківщини можна встановити, що ці говірки відносяться до південно-східного наріччя української мови, точніше, до полтавського типу його. Про це свідчать не лише ті риси, що ввійшли до складу української літературної мови, а і риси, які не стали надбанням національної мови, а залишились лише в живій діалектній мові. До останніх належать: 1/ збереження м'якого «р» в кінці складу або слова і розвиток р в позиції перед голосним а /гр''ани́ц'а, гр''а́д, комо́р''а і т.п. /; 2/ вживання закінчення –ій в називному відмінку однини прикметників твердої групи /б'іл'ш'ій, зəле́н'ій, ч'о́рн'ій і т.д./; 3/ вживання твердих закінчень –т в дієслівних формах третьої особи однини і множини теперішнього часу та в 2-й особі множини наказового способу, яке говірково зустрічається і на Полтавщині; 4/втрата кінцевого –т в дієслівній формі третьої особи однини теперішнього часу дієслів II відміни /хо́дə, но́сə…/; 5/ втрата кінцевого –йє в 3-й особі однини теперішнього часу з основою на –а- /зна́, пита́/ і деякі інші.

Мовні особливості говірок Дворічанського і Купянського районів Харківської області показують, що говірки ці не однорідні за своїм походженням, як вживання подекуди на місці старого ѣ «е» /бəда́, пəсо́к/, передача «а» через «і» /де́с'іт, в шта́н'іх/, окремі явища гіперизму в галузі фонетики /кωр'ін, гр'а́д/ вживання подекуди твердих дієслівних закінчень. Ці явища вказують на участь в творенні цих говірок представників північного і південно-західного наріч.

Але ми не схильні до думки, що змішування різноговіркових особливостей відбувалось на території наших районів. Аналіз особливостей говірок східної Харківщини і говірок районів, колонізованих раніше цієї території /Полтавщини, східної і північної Сумщини/, районів, звідки вийшло багато поселенців Харківщини, показує спільну долю говірок цих територій, однакові шляхи їх розвитку. Ми вважаємо це за показник того, що поселенці наших районів прийшли на нашу територію з уже змішаними говірками. Про це може свідчити і те, що на території Куп'янського і Дворічанського районів дуже важко встановити межі поширення окремих явищ /поширення твердих дієслівних закінчень, поширення закінчень І-ї дієвідміни -ут' в 3 особі множини на ненаголошені закінчення дієслів II дієвідміни /ход''ут', носс'ут'/, межі поширення середнього л і т.п.

Дослідження говірок східної Харківщини і споріднених з ними полтавських говірок підтверджує основне положення марксизму про те, що в процесі схрещення мов і діалектів утворюється не якась нова мова, а перемагає одна із мов аьо один з діалектів. В наших говірках перемагають говірки південно-східного наріччя, інші є говірки

поступово відмирають. Нагадують про них лише деякі залишки, що подекуди ще зберігаються.

На говірки досліджуваних районів справляють помітний вплив сусідні говірки російської мови. Вплив цей виявляється, по-перше, у засвоєнні великої кількості слів з російської мови /времн’’а, ч’ас, минута, сутки, награда, охрана, уборышна, колхоз, приц’с’іда́тəл’, красний, хороший і багато інших/; по-друге, в утворенні деяких граматичних форм на зразок російських, якщо ці останні відповідають тенденціям розвитку самих говірок /наприклад усунення чергування к-ц, х-с, г-з в давальному відмінку однини іменників І відміни – в лаўки, на Ч’іпл’а́йіўки тощо/. Нарешті це виявляється в спорадичному вживанні слів у російському фонетичному оформленні. Найчастіші випадки відсутності чергування о,е з і в закритих складах /ра́дос’’ц’, сто́л, до́м/ або вживання на місці старого Ѣ. Як можна бачити вже з цих небагатьох, взятих на вибірку, прикладів, найбільша кількість запозичень припадає на лексику, зачно менше на фонетику, в граматичній же будові є лише одна риса, що постає під впливом російської мови. Така неоднорідність проникнення русизмів у різні складові частини мови пояснюється різним ступенем їх проникненості. Найбільша кількість проникнених сфер в словниковому складі, менше в фонетиці і зовсім мало підлягає проникненню граматична будова. До того ж слід нагадати, що багато фонетичних русизмів /не повноголосся, Ѣ = ’е/ є наслідком лексичних запозичень, а не порушення фонетичної системи.

Запозичення з російської мови пояснюється, по-перше, двомовністю переважної частини населення цих районів, яке більш або менш досконало /в залежності від культурного розвитку кожного окремого представника/ володіє, крім рідної мови, ще й російською. В мові двомовних людей дуже часто зустрічається перенесення слів і словосполучень, а подекуди і окремих форм з однієї мови в іншу. Дуже часто це робиться з стильовими настановами, але переважно це явище перестало бути лише стилістичним засобом.

Другою причиною потягу до запозичень з російської мови вплив, який справляє російська мова, як мова інтернаціонального єднання народів СРСР на всі мови, на українську ж тим більше, що російська і українська в галузі лексики і словотвору. Так, не лише в говірках, а і в розмовному жанрі літературної мови дуже часто замість слів, скалькованих з російських, часто вживаються їх російські прототипи із збереженням російського фонетичного оформлення. Особливо це стосується слів, які ввійшли глибоко в мову народу лише в пожовтневі часи. Український неологізм, створений за російськими зразками, деякий час відчувається так би мовити штучним, порівняно

із своїми російським прототипом і тому вживають російське слово як більш звичне /колхóз, совхóз, діддóм, бол’нúц’а/. це можна сказати про наведені нами форми не повноголосних слів /охрáна, награ́да і т.п./, які поширились в побутовій мові вже в останні десятиліття[1], про слова типу шарóўка, пров’éрка, спиртóўка, про російську огласовку ненаголошеного «о» в «а» в словах, що прийшли з російської мови міста /ваǫзал, чэмодан, паравóз/. Але всі ці запозичення ні в якому разі не можна розглядати як наслідок порушення системи української мови і створення якоїсь схрещеної говірки, оскільки зберігається граматична будова і основний словниковий фонд української мови. Незважаючи на помітне вживання русизмів різного характеру, говірки цих районів українські, а не змішані.

Інша справа нівеляція говірок під впливом національної мови.

Територіальні діалекти, як відомо, є продукт історичного розвитку. Певні історичні епохи викликають роздрібнення існуючих діалектів і створення нових діалектних рис, інші, навпаки, викликають нівеляцію мови, стирання діалектних меж. Така нівеляція, стирання діалектних рис відбувається в період капіталізму, на що указував В.І. Ленін: «У всьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була пов’язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для остаточної перемоги товарного виробництва необхідне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, необхідне державне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перепон розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі»[2].

Але цей процес при капіталізмі не може бути завершеним, оскільки залишається і розвивається протиріччя між містом і селом. Отже, в той час, як мова міст нівелюється, в селах продовжують існувати діалектні риси. Лише при соціалізмі, коли для всього населення створені необмежені можливості культурного розвитку, стирання діалектних рис відбувається інтенсивно як у місті, так і в селі. Особливо сприяють стиранню діалектних рис і засвоєнню норм літературної мови міроприємства партії по піднесенню матеріального і культурного рівня трудящих. Школа, преса, книга, радіо, кіно, театр, художнє виховання – все це сприяє швидким темпам нівеляції мови радянського міста і села, засвоєнню норм літературної мови, яка є письмово опрацьованою формою національної української мови.

---

[1] В 1894 р. О.Вєтухов відзначав для говірки сл. Олексіївки, Старобільського повіту лише єдиний випадок не повноголосся: владати. /Див. відповідний параграф у розділі «Фонетичні особливості»/.

[2] Ленін, В.І. Про право націй на самовизначення, Твори, вид.4, т.20, стор.368.

Однак мова, як і всяке інше суспільне явище, має свої внутрішні об'єктивно діючі закономірності розвитку, які ми можемо пізнати і сприяти їх дії, але не можемо припинити або змінити напрямок дії цих законів. Тому і діалектні риси в говірках не можна скасувати зверху. Лише шляхом тривалої виховної і культурно-освітньої роботи досягають того, що діалектизми все більше і більше відступають перед нормами літературної мови. При цьому не слід забувати, що і сама літературна мова не є чимсь назавжди даним, що вона є історично змінним явищем, яке повинно відбивати зміни, що відбуваються в живій усній мові, яка є засобом спілкування між людьми. Отже освітня робота сприяє швидкому наближенню діалектних говірок до національної мови, а не змінює зразу і беззастережно мову.

Говірки східної Харківщини, як одно з відгалужень загальнонародної мови відбивають один із загальних законів мови – стійкість основного словникового фонду і граматичної будови мови. Тому відмирання діалектних особливостей відбувається шляхом поступового поширення рис провідної говірки і поступового зникнення діалектизмів. При цьому не слід забувати, що в говірках наших районів нівеляція відбувається не по відношенню до якогось територіально далекого діалекту, а в нутрі говірок, які, як ми вже зазначали, є змішаними з безперечною перевагою говірок полтавського /отже близького до літературної мови/ типу. Тому в говірках наших цей процес не такий помітний і наочний, як в говірках, більш відмінних і далеких від національної мови.

Грунтуючись лише на матеріалі наших говірок, важко говорити про нівеляцію в словниковому складі, оскільки словниковий склад їх майже ідентичний із словниковим складом української літературної мови. Але ми можемо говорити про процес нівеляції рис граматичних і фонетичних. Майже зовсім зникли і залишились лише в устах невеликої групи представників старшого покоління тверді дієслівні закінчення, в мові ж молоді і середнього покоління ці форми є, в повному розумінні цього слова, поодинокими. Дієслівні ж форми І-ї особи однини /ход'ý, нос'ý/ і З-ї особи однини типу знá, хóдə, вживаються паралельно з загальновідомими хожý, ношý, знáйə, хóдит'. Про стійкість цих форм може свідчити крім даних усної мови, ще і той факт, що учні дуже часто роблять помилки, пов'язані з цим явищем[1]. Ще більш загальний характер носять фонетичні діалектизми, особливо вживання м'якого «р» в кінці складу або слова, помірне укання,

[1] Вираз «…проход'ю по класу»…нам двічі зустрічався навіть в учительських методичних розробках уроку.

вживання сполучення хв. замісь ф, звуження початкового «а» в «о» і т.п. Проф. Р.І. Аванесов, ґрунтуючись на матеріалі російських говірок, звертав уже увагу на те, що процес нормалізації національної мови охоплює в першу чергу граматичну будову і основний словниковий фонд мови. В фонетичній же системі утворення національних норм значно відстало.

«Це єдність пояснюється, очевидно, не лише спільністю походження російських діалектів і указаного Й.В. Сталіним значною стійкістю граматичної будови і основного словникового фонду, а і тим, що в епоху утворення національної мови процес нормалізації торкнувся перш за все цих вирішальних сторін структури мови, які «…становлять основу мови, суть її специфіки»[1]. Ми бачимо, що в наших говірках можна простежити те ж саме явище: граматичні форми, спільні з національною мовою або безроздільно панують або допускають при собі невеликі залишки діалектних рис. Діалектизми ж фонетичні дуже часто панують. Але і тут треба оговорити, що в наших говірках це може пояснюватись тим, що провідні говірки наших районів майже не мали в собі граматичних рис, відмінних від діалекту, що ліг в основу української національної мови, і підкорили собі говіркові явища інших діалектів залишивши від них рідкі залишки у поодиноких представників старших поколінь. Граматичні ж і фонетичні риси провідної говірки наших районів /форми ход’’ý, знá, звуження «и» в «і» в закінченнях прикметників, збереження м’якості «р»/ ще й досі живуть в мові і мають велике поширення. Таким чином, поряд відбуваються ніби два процеси. Підпорядкування одного діалекта другому і нівеляція цього другого за національною мовою. Але перший процес, здається, припинився, і відбувається вже злиття говірок провідних і відмираючи з національною мовою.

Таким чином, ми бачимо, що незважаючи на велику роль літературної норми в процесі нівеляції говірок, процес цей надзвичайно складний і відбувається відповідно з об’єктивними законами розвитку мови.

---

[1] Аванесов, Р.И. Лингвистическая география и история русского языка. Вопросы языкознания, 1952, №6, стр.26.

ДОДАТКИ

Зразки мови говірок східної Харківщини

1. Тихон Матвійович Садовський, 1886 р. /Курилівка/.

стара́ мойа одним глазом тро́хə ба́ч’ит’, син йаǫ був у Ха́р’ков’і /прийі́хаў дѡдо́му: шо з вами /мама?// опрəд’ілúв у бол’нúц’у /зд’е́лали опəра́ц’ійу на одному́ глазу́/ а на друго́му чəрез м’іс’ац тре́ба було́/ а тут во́йна/ так і оста́лос’.

2. Кудій Іван Зиновійович, 1865 р. /Просянка/.

Ми були дворов’і було нас у ба́тька с’ім хло́пц’іў і тро́йə д’іўч’а́т; пани п’ісл’а слобо́ди приглаша́ли остава́тис’ при нúх, об’міч’е́н’ійе давели /моў і ха́ту тоб’і дамо́ і зəмл’і́ дамо́/ ўсе торо́ч’или ба́т’ков’і /а йак прийшлос’ до д’іла/ то вони й отпов’іли нам /а йаму це вам хату? хаз’айнува́т’ захот’іў? ба́т’кові ка́жут’/ гл’ади пак па́ном станəш// іди тури за йаро́к і вúгнали наз з дво́ру, тѡд’і йа ожəнúўс’а і од’ійшо́ў од ба́т’ка// жали в обчəств’і, дали нам уса́йбу.

3. Книш Омелян Корнійович, 1678 р. /Кіндратівка/.

с’в’ітúли ра́н’шə каган’ц’а́ми: соол’і́йки ч’и сма́л’ч’ику трошки і х’в’іт’ило́п // чəрəз н’е́скол’ко ўре́м’ін’і в’ітк’іла́то йавúлас’ карас’і́на/ нач’али с’в’ітúти отим д’і́лом а вже оце стали с’в’ітúти л’іктрúч’иством.

Раніш с’ійали так: жито ско́с’ат’ /а потом йак пора с’і́йати йак йес’т’ у кого рало – зра́лə, а йак нəма пəрəпу́стə самойу борѡн’о́йу…та й роди йак хо́ч’əш // хл’іб буў / йаǫ год харо́ший т’іл’ки р’іткé.

4. Овчаренко Марія Онуфріївна, 1870 /Гусинка/.

Коли йа була пйатна́ц’ц’ати л’іт / то йа поган’а́л’а бик’іў по три па́р’і ў плу́з’і і по такúх буд’ака́х шо нə видно бикíў тр’ох пар і мəне́ /і уве́с’ струмент буў дəрəуйа́ний плуг дəрəўйа́ний // кода ми доо́рəм / шо оста́ниц’ц’а сил’но ву́з’ко, шо нəудо́бно було обəрта́ц’ц’а / ус’а сна́с’ц’ тр’ішчит’ і лопотúт’.

Література

1. Ф. Енгельс, Походження сім’ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, 1949.
2. Ф. Енгельс, Франкський діалект. К.Маркс і Ф.Енгельс, т.XVI, ч.II.
3. Енгельс Ф., Анти-Дюринг, Держполітвидав УРСР, К., 1949.
4. Ленін В.І. Право націй на самовизначення, Твори, вид.4, т. 20.
5. Сталін Й.В. Марксизм і національне питання, Твори, т. 2.
6. Сталін Й.В. Політзвіт ЦК ВКП/б/ на XVI з’їзді ВКП/б/. Твори, т. 12

7. Сталін Й.В. Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав УРСР, 1950.
8. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією /1654-1954рр./, Держполітвидав УРСР, 1954 р.
9. Абакумов С.И. О придаточных предложениях. «Русский язык в школе», 1938, № 2.
10. Аванесов Р.И. Вопросы методики наблюдений над говорами. «Бюллетень диалектологического сектора института русского языка», в. 2, 1948.
11. Аванесов Р.И. Вопросы образования русского языка в его говорах. Вестник Московского университета, 1947, № 9.
12. Аванесов Р.И. Лингвистическая география и история русского языка «Вопросы языкознания», 1952, № 6.
13. Аванесов Р.И. «Новое учение о языке» и лингвистическая география. Сб. «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании», ч.I, 1951.
14. Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологи. М., 1949.
15. Аванесов Р.И. Учение И.В. Сталина о языке и диалекте. Сб. «Вопросы языкознания в свете трудов И.В. Сталина по языкознанию», изд. МГУ, 1952.
16. Белошапкова В.А. К изучению типов сложного предложения. Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, 1952, вып. 2.
17. Белявский В. Народный говор уездного города Глухова. Р.Ф.В., 1903, т.1, № 3-4.
18. Бернштейн С.Б. К проблеме языковых смешений. Сб. «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании», ч. 2, 1952.
19. Бескровный В. Из истории образования переходного украинско-русского диалекта в Воронежской области. Кн. «Материалы и исследования по русской диалектологии», т. 2, 1949.
20. Бескровный В. К диалектологии слобожанских городов. «Язык и литература», т. 2, в. I, 1927.
21. Бессараба И.В. Материалы для этнографии Херсонской губ. СОРЯИС АН, 1916, т. XCIV № 4.
22. Богородицкий В. Диалектологические заметки. Говор села Сушки, Золотоношенского уезда, Полтавской губ.
23. Богородицкий В.А. Диалектологические заметки. VII. О смягчении согласных под влиянием следующих мягких согласных. ИОРЯИС АН, 1906, т. XI, кн. 2.
24. Богородицкий В.А. Некоторые явления ассимиляции согласных в говоре дер. Белой. СОРЯИС АН СССР, т.CI, № 3, 1928.

25. Богородицкий В. Общий курс русской грамматики, Казань, 1904.
26. Брандт Р.Ф. Лекции по исторической грамматике русского языка, вып. I, Фонетика. М., 1892.
27. Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда. СОРЯИС АН, 1907, т. XXXIII, № 4.
28. Брок О. Очерки физиологии славянской речи. Энциклопедия славянской филологии, в. 5, 1910.
29. Брок О. Угорское наречие с. Убли. СОРЯИС АН, 1900, т. XVI.
30. Будагов Р.А. Задачи изучения лексики. Доклады и сообщения филологического института /ЛГУ, вып.I, 1949.
31. Будагов Р.А. К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике. Известия АН СССР, Отд. л-ры и языка, 1951, в.2.
32. Будде Е. Диалектические заметки. РФВ, 1902, т. XLVIII, кн. 3-4.
33. Будде Е. О следах северской колонизации. РФВ, 1905, т. IV, № 4.
34. Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української мови. Родовий відмінок множини. Наукові записки КДУ, 1946, т.V, в. I.
35. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи /речення/. Синтаксичні особливості при них. Наукові записки КДУ, т.V, в. II, 1946.
36. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. «Мовознавство», т. IX, 1951.
37. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к русскому литературному языку, Киев, 1950 г.
38. Буслаев Ф. Историческая грамматика русского языка, изд. III, Москва, 1868.
39. Бычков И. Материалы по народному говору Кобринского уезда, Гродненской губернии, РФВ, т. IIX, 1908.
40. Бычко-Машко И.Е. Сборник народных песен, записанных в посёлке Валюга-Кошарно, Рогозянской волости, Кобринского уезда, Гродненской губернии. СОРЯИС АН, 1912, т. XXXIX, № 4.
41. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови. «Українська мова в школі», 1953, № 6.
42. Верхратський І. Говір батюків. Збірник філологічної секції наукового товариства ім. Шевченко, т. XV, 1912.
43. Верхратський І. Говор замішанців. Записки наукового т-ва ім. Шевченка, т. III, 1894 р.
44. Верхратський І. Про говор галицьких лемків. Збірник філологічної секції наук. т-ва ім. Шевченка, т. V, 1902.
45. Ветухов А. Говор слободы Алексеевки, Старобельского уезда, Харьковской губ. РФВ, 1894, т. XXXI, № 1-2.

46. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования в свете трудов И.В. Сталина. «Русский язык в школе», 1951, № 2.
47. Виноградов В.В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка. Известия АН СССР. Отдел литературы и языка, 1951, в.3.
48. Водарский В.А. Список некоторых областных слов. РФВ, 1912, т. LXVIII, № 3-4.
49. Гвоздёв А.Н. К вопросу о влиянии междиалектного общения на фонетические системы. Известия АН, 1948, т. VII, в. 3.
50. Головацький Я. Розправа о языке южнорусском и его наречиях. Львов, 1849.
51. Горецький П.Й. Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови. «Українська мова в школі», 1953, № 1.
52. Григорьева А.Д. Учение товарища Сталина об основном словарном фонде и словарном составе языка «Русский язык в школе», 1951, № 2.
53. Гринкова Н.П. К вопросу о влиянии великорусских говоров на пограничные украинские. Известия по русскому языку и словесности, 1930, т. III, кн. I.
54. Гринкова Н.П. Очерки по русской диалектологии. Известия по русскому языку и словесности, 1929, т. II, кн. I.
55. Гринкова Н.П. Очерки по русской диалектологии. Известия по русскому языку и словесности, 1930, т. III, кн. II.
56. Дикарёв М.А. Очерки Воронежского мещанского говора сравнительно с украинско-русским наречием. Воронежский этнографический сборник, 1891.
57. Дурново Н. К украинской диалектологии. Slavia, Bočnik IV, 1925-26.
58. Дурново Н. Очерки истории русского языка. М.-Л., 1924.
59. Желеховский С. Заметки о русских говорах Седлецкой губ. РФВ, 1884, т.XI.
60. Жилко Ф.Т. Діалектиний атлас української мови. К., 1952.
61. Житецкий И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1878.
62. Зеленин Д.К. Отчёт о диалектологической поездке в Вятскую губернию, ОРЯС, 1908, т.76, № 2.
63. Зілинський І. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів. Записки наук. т-ва ім.. Шевченка, т. 141-145, 1925 р.

64. Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів. Записки наук. т-ва ім.. Шевченка, т. 117-118, 1914 р.
65. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, Харьковской губернии, Харьков, 1907.
66. Иванов П. Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру. / Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда/. Харьковский сборник, № 2, 1888.
67. Иванов П. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. /Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда/. Харьковский сборник, № 3, 1899.
68. Їжакевич г.П. Про особливості говірок Броварського району Київської обл… Діалектологічний бюлетень. К., 1950, в. 2.
69. Иогансен М.Г. Фонетичні етюди. Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. 1927.
70. Каминский В. Краткое описание говора села Косарево, Дубенского уезда, Волынской губернии. РФВ, 1904, т. LI, № 1-2.
71. Камииский В. А. Отчёт о поездке в Волынское Полесье ИОРЯИС АН, 1911 т. XVI, кн.4.
72. Каминский В. А. Отчёт о поездке в Волынское Полесье ИОРЯИС АН, 1914 т. IX, кн.2.
73. Каратаева Э.И. К вопросу о развитии бессоюзного предложения в русском языке. Учёные записки ЛГУ. Серия филологических наук, вып. 14, 1949.
74. Каринский Н.М. О говорах восточной половины Броницкого уезда. ИОРЯИС АН, 1909, т. XVIII, кн. 1-2.
75. Карпинский М. Говор пинчуков, РФВ, 1888, т. XIV.
76. Карпова В.Л. Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області. Діалектологічний бюлетень, в. 3, 1951.
77. Карский Е.Ф. Русская диалектология, М., 1924.
78. Колосов М.Г. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава. 1878.
79. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Український діалектологичний збірник, т.І., 1928.
80. Кротевич Е.В. Синтаксические отношения между словами и способы их выражения в русском и украинском языке. В кн. «Вопросы славянского языкознания», 1949, кн.2.
81. Кримський А.Г. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. Львів, 1906.

82. Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Изд. МГУ, 1953.
83. Кульбанин С.М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии, Харьков, 1919.
84. Левковская К.А. О подходе Н.Я Марра к словарному составу языка. В сб. «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании» т.I, 1951.
85. Ломтев Т.М. О соответствии грамматических средств языка потребностям взаимопонимания. Вопросы философии, 1953, № 5.
86. Марков А.В. Данные по говору Старобудского уезда Черниговской губернии. ИОРЯИС АН, 1910, т. XV, кн. 1.
87. Марков А.В. Заметки по русской диалектологии. РФВ, т. LXXVI, в.2, 1916, №4
88. Медведєв Ф.П. Історія української мови. /Історична граматика і української мови/, вид. ХДУ, 1950.
89. Медушевський А.П. З історії розробки синтаксису складного речення. Наукові записки Київського державного педагогічного інституту, т. XI, Філологічна серія, № 3, 1951.
90. Мигирин В.Н. К вопросу об эволюции придаточного предложения. Известия Крымского педагогического института, т. XIV. Кафедра русского языка, Симферополь, 1949.
91. Мигирин В.Н. Относительные придаточные предложения. Русский язык в школе, 1952, № 6.
92. Михальчук К.К. К южнорусской диалектологии. Киевская старина, 1893, кн.9.
93. Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины. Труды этнографическо-статистической экспедиции в юго-западный край, т.7, в.2.
94. Михальчук К. Програма для збирання діалектологічних одмін української мови.
95. Михальчук К. і Тимченко Є. Програма до збирання діалектичних одмін української мови. Вид. Українського наукового товариства, Київ.
96. Москаленко А.А. Про зміни в говорах Одеської області після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вісті Одеського університету, т.II, в.3, 1949.
97. Науменко В. Обзор фонетических особенностей малорусской речи, Киев, 1889.
98. Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских городов. РФВ, т.XII, 1884, № 3.

99. Обнорский С.П. Именное склонение в современном русском языке. Изд. АН СССР, в.2, Л.,1931.
100. Обнорский С.П. Очерки по морфологии русского глагола.
101. Ожегов С.И. К вопросу об изменениях словарного состава русского языка в советскую эпоху. Вопросы языкознания, 1953, № 2
102. Омельяненко І. Із спостережень над мовою колгоспного села. Мовознавство, 1938, № 13-14.
103. Опыт диалектологической карты русского языка с приложением очерка русской диалектологии. Труды Московской диалектологической комиссии, в.5, 1915.
104. Отроковский В. Малорусский говор села Кобылевки, Подольской губернии, Брацлавского уезда. ИОРЯИС АН, т. XIX, 1914, № 4.
105. Пешковский А.И. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 6-е, М., 1938.
106. Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка. Воронеж, 1866.
107. Потебня А.А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871.
108. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. I. Воронеж, 1874.
109. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. II. Харьков, 1874.
110. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. III. Харьков , 1899.
111. Розов В. До староруської діалектології /іще до питання про галицько-волинське наріччя/. Записки наукового т-ва ім. Шевченка т. XXIV, 1907.
112. Савченко О.Н. Що таке частини мови? Українська мова в школі. 1953, №4.
113. Самійленко С.П. З історичних коментарів до української мови. Прикметник. Українська мова в школі. 1953, № 3.
114. Санжеев г.Д. О специфики качественных изменений в языке. Вопросы философии, 1951, № 4.
115. Соболевский А.И. Заметки в области русской диалектологии, РФВ, т. LVI, № 3-4.
116. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка, К., 1888.
117. Соболевский А.И. Опыт русской диалектологии, Живая старина, 1892, в. 1-4.
118. Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка, ч.I, К., 1884.

119. Соловьёв В.Ф. Особенности говора донских казаков, СОРЯИС АН, 1901 т. LXVIII, № 2.
120. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка и других славянских наречий. С.-П., 1887.
121. Тараненко І.Ї. Поширення словникового складу українсько-літературної мови під час Великої Вітчизняної війни. Українська мова в школі, 1951, № 4.
122. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ, 1926.
123. Труды Московской диалектологической комиссии, в. 1, 1908.
124. Труды Московской диалектологической комиссии, в. 2, 1910.
125. Труды Московской диалектологической комиссии, в. 3, 1914.
126. Флоринский Т. Лекции по славянскому языкознанию, ч I, II. К., 1895.
127. Халанский М. Особенности языка «Актов Оскольского края» XVII и начала XVIII в. РФВ, т. V, № 1, 1881.
128. Халанский М. Образцы народного говора южной части Курской и северной части Харьковской губернии. РФВ, т. VII, 1892.
129. Черкасова Е.П. Вопросы русской лексикологи в работах эпигонов «нового учения» о языке. В сб. «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании» т. I, 1951.
130. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка, Учпедгиз. М.,1952.
131. Черных П.Я. Учение И.В. Сталина о словарном составе и основном словарном фонде языка. В кн. «Вопросы языкознания в свете трудов И.В. Сталина», изд. МГУ, 1952.
132. Шапиро А.Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. Изд. АН СССР, М., 1953.
133. Шахматов А.А. К вопросу об образовании русских наречий и русской народности. ИНП, 1899, № 4.
134. Шахматов А.А. К истории звуков русского языка. СПБ, 1903.
135. Шахматов А.А. О польском влиянии на древнерусские говоры. РФВ, № 69, 1913.
136. Шахматов А.А. Очерки древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии, вып. II, С.-П., 1915.
137. Шило г.Ф. Палатограми українських звуків і система фонем української мови. Вопросы славянского языкознания, 1949, в.I, Львів.
138. Шимановский В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897.
139. Шимановский В. Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI- XVII вв., Варшава, 1893.

140. Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Записки историко-филологического факультета Санкт-Петербурга университета, ч. 107, 1912 г.
141. Якубинский Л.П. История древнерусского языка. Учпедиздав, М., 1953.
142. Яцимирский Б.М. Описание говора села Старой Ушицы, Подольской губернии, СОРЯИС АН, т. XLIV, № 3, 1888.
143. Лер-Сплавінський, т. z fonetiki maloruskei. Prace Filologiczne; t. VIII, z. II.
144. С.Сналь-Стоцький і Т. Гартнер, Gramatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913.

Словники:

1. Грінченко Б. Словарь української мови, т I, Берлін, 1924 р.
2. Грінченко Б. Словарь української мови, т II, Берлін, 1924 р.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, ч I. М., 1863 г.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, ч 2. М., 1865 г.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, ч 3. М., 1865 г.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, ч 4. М., 1866 г.
7. Ломиковский В.Я. Словарь малорусской старины. Составил в 1808 г. Киев, 1894.
8. Русско-украинский словарь под. ред.. М.Я. Калиновича, Л.А. Булаховского и М.Т. Рыльского. М., 1948 г.
9. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка, т.I, С-П., 1893.
10. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка, т.II, С-П., 1895-1902.
11. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка, т.III, С-П., 1903.
12. Тимченко Є. Історичний словник українського язика, ч. I, ДВУ, 1930.
13. Шейковский К. Опыт южнорусского словаря, т. I, в. I. К., 1861.

Історична література

1. Багалій Д.І. Історія Слободської України. Харків, 1918.
2. Багалей Д.Й. Краткий исторический очерк торговли в Харьковском крае в XVII и XVIII вв., Харьков, 1888 г.
3. Багалей Д.Й. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, ч. I, Харьков, 1886.

4. Багалей Д.Й. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, ч. II, Харьков, 1890 г.
5. Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. – начале XVIII в. Исторические записки, т.39, 1952 г.
6. Иванов В.В. Неизданные труды по исследованию народной жизни, Харьков, 1892 г.
7. Історія Української РСР, т. І, вид. АН УРСР, К., 1953 р.
8. Стецюк К. Козацько-селянське повстання на Слободській Україні 1670 р. в зв'язку з повстанням Степана Разіна. Наукові записки інституту історії та археології України АН, УРСР, т. III. К., 1946.

Основні інформатори, від яких зроблені записи

1. Тамара Мефодіївна Питушко, 1932 р. обліковець тракторної бригади, освіта 7 класів. /Кисл./
2. Клавдія Федорівна Ляшенко, 1937р., 4-й клас /П/П/.
3. Овчаренко Федір Захарович, 1935р., 7-й клас /Лим.П/.
4. Книш Галина Євстафіївна, листоноша, І933р. /Кіндр./.
5. Бутенко Ганна Олександрівна, 1894р., неписьмова /П/П/.
6. Чорна Валентина Мефодіївна, 1935р., 6кл. /Гус./
7. Ревуцька Харитина Максимівна, 1893р., неписьмова /П/П/.
8. Півньова Галина Давидівна, 1937р., 5 кл. /Бог./
9. Горобець Олександра Семенівна, 1873, неписьмова /Прист/.
10. Токар Антоніна Іванівна, 1927, 6 кл. /Син./.
11. Рижнов Петро Григорович, 1882, /Син./.
12. Догадайло Марія Сергіївна, 1876р. /Сельк./.
13. Рожнова Марія Іванівна, 1911 /Син /.
14. Фесенко Мотрона Гнатівна, 1909 /Бог./.
15. Сіра Тамара Василівна, 1936 /Прист./
16. Кушнаренко Михайло Сергійович, 1911р. /П/П/.
17. Демченко Домаха Іванівна, 1908р. /Лим. І/.
18. Кушнаренко Віра Давидівна, 1916 р. /Сеньк./
19. Донцова Федора Самійлівна, 1875 /П/П/.
20. Марченко Іван Семенович, бригадир, Герой Соціалістичної праці /Кисл./
21. Тімка Аврам Васильович, біля 90 років /Тимк/.
22. Кукса Федот Андрійович, біля 70 р. /Тімко/.
23. Шрамко Олександра Прокопівна, 1909 /Кіндр./.
24. Бондаренко Ганна Андріївна, 1907 /Кисл./
25. Кніш Омелоян Корнійович, 1872 /Кіндр./.
26. Кудій Іван Зиновійович, 1865 р. /Прос./.
27. Кривохижий Тихін Іванович, 1913 р. /Гус./.

28. Грабар МатвійІванович, 1876 р. /Кисл./.
29. Ляшенко Олександра Юхимівна, 1860 р. /П/П/.
30. Овчаренко Марія Онуфріївна, 1869 р. /Гус./.
31. Гойда Самійло Сергійович, 1872 р. /Бог./.
32. Фесенко Захар Архипович, 1864 р. /Прист./.
33. Дубовик Єлизавета Іванівна, 1903 р. /П/У/.
34. Дядюн Григорій Олександрович, 1886 р. /Гус./.
35. Півньов Давид Олександрович, 1889 р. /Бог./.
36. Садовський Тихвн Матвійович, 1886 р. /Кур./.
37. Глушко Микола Дорофійович, біля 1880 р. /Кур./.
38. Садовська Марія Михайлівнв, 1929 р. /Кур./.
39. Дмитрієва Дарія Яківна, біля 75 р. /Кол./.
40. Набока.
41. Чиркова Неля Олександрівна, 1932 р. /Кол./
42. Чиркова Таїса Тимофіївна, 1916 р. /Кол./.
43. Лисиченко Уляна Тимофіївна, 1916 р. /Кол./.
44. Лисиченко Галина Іванівна біля 75 р. /Кол./.
45. 10 робіт з різних населених пунктів не вказують інформатора.
46. Зв'язані тексти від різних інформаторів /120 аркушів шкільного зошита/.

Скорочення, які зустрічаються в роботі

1. Бог. – с. Богуславка
2. Гус. – с. Гусинка
3. Двор. – с. Дворічна
4. Ів. – Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, Харьковской губернии. Х., 1907.
5. Кіндр. – с. Кіндратівка
6. Кисл. – с. Кислівка
7. Кол. – с. Колодязна
8. Кур. С. Курилівка
9. Кут. С. Кутівка
10. Лим. І – с. Лиман перший
11. Лим. ІІ – с. Лиман другий
12. Мон. – с. Моначівка
13. П/І – с. Петроіванівка
14. П/П с. Петропавлівка
15. Прист. – с. Пристін
16. Прос. – с. Просянка
17. Сеньк. – с. Сеньків

18. Син – с. Синиха
19. Тимк. – с. Тимківка
20. Х.сб. №2 – Харьковский сборник №2, 1889.
21. Х.сб.№3 – Харьковский сборник №3, 1890.
22. ДК ХДУ – Матеріали діалектологічного кабінету Харьківського держуніверситету.

ЗМІСТ

1. Від автора 3
2. Вступ..... 4
3. Фонетичні особливості говірок Східної Харківщини 13
4. Граматична будова 47
5. Особливості словникового складу 85
6. Висновки 106
7. Додатки:

Зразки мови 111
Література.....111
Перелік інформаторів 120
Скорочення, що зустрічаються в тексті 121

Наукове видання

ЛИСИЧЕНКО Лідія Андріївна

ГОВІРКИ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ: поліаспектний аналіз

Відповідальний за випуск: *К. Ю. Голобородько*
Літературний редактор, коректор: *О. О. Маленко*

Підписано до друку 04.03.2013. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Ньютон».
Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 7,3. Зам. № 52-11

Видавництво «МОНОГРАФ»
ФОП Іванченко І. С.
Тел.: +38-057-756-09-25, +38-050-40-243-50
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №4388
www.monograf.com.ua